

ANJUMAN | КОНФЕРЕНЦИЯ | CONFERENCES

O'ZBEKISTONDA ILMIY TADQIQOTLAR: DAVRIY ANJUMANLAR

DAVRIYLIGI: 2018 | 2022

2022

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

1 SENTYABR – MUSTAQILLIK KUNI

31

YOSHDA

SENTYABR

№44

CONFERENCES.UZ

Toshkent shahar, Amir
Temur ko'chasi, pr.1, 2-uy.

+998 97 420 88 81

+998 94 404 00 00

www.taqiqot.uz

www.conferences.uz

**ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ
ТАДҚИҚОТЛАР: ДАВРИЙ
АНЖУМАНЛАР:
8-ҚИСМ**

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
УЗБЕКИСТАНА: СЕРИЯ
КОНФЕРЕНЦИЙ:
ЧАСТЬ-8**

**NATIONAL RESEARCHES OF
UZBEKISTAN: CONFERENCES
SERIES:
PART-8**

ТОШКЕНТ-2022

УУК 001 (062)
КБК 72я43

“Ўзбекистонда илмий тадқиқотлар: Даврий анжуманлар:” [Тошкент; 2022]

“Ўзбекистонда илмий тадқиқотлар: Даврий анжуманлар:” мавзусидаги республика 44-кўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари тўплами, 30 сентябрь 2022 йил. - Тошкент: «Tadqiqot», 2022. - 35 б.

Ушбу Республика-илмий онлайн даврий анжуманлар Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясида кўзда тутилган вазифа - илмий изланиш ютуқларини амалиётга жорий этиш йўли билан фан соҳаларини ривожлантиришга бағишланган.

Ушбу Республика илмий анжуманлари таълим соҳасида меҳнат қилиб келаётган профессор - ўқитувчи ва талаба-ўқувчилар томонидан тайёрланган илмий тезислар киритилган бўлиб, унда таълим тизимида илғор замонавий ютуқлар, натижалар, муаммолар, ечимини кутаётган вазифалар ва илм-фан тараққиётининг истиқболдаги режалари таҳтил қилинган конференцияси.

Масъул муҳаррир: Файзиев Шохруд Фармонович, ю.ф.д., доцент.

1. Ҳуқуқий тадқиқотлар йўналиши

Профессор в.б., ю.ф.н. Юсувалиева Рахима (Жахон иқтисодиёти ва дипломатия университети)

2. Фалсафа ва ҳаёт соҳасидаги қарашлар

Доцент Норматова Дилдора Эсоналиевна (Фарғона давлат университети)

3. Тарих саҳифаларидаги изланишлар

Исмаилов Ҳусанбой Маҳаммадқосим ўғли (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси)

4. Социология ва политологиянинг жамиятимизда тутган ўрни

Доцент Уринбоев Хошимжон Бунатович (Наманган муҳандислик-қурилиш институти)

5. Давлат бошқаруви

Доцент Шакирова Шохида Юсуповна «Тараққиёт стратегияси» маркази муҳаррири

6. Журналистика

Тошбоева Барнохон Одилжоновна (Андижон давлат университети)

7. Филология фанларини ривожлантириш йўлидаги тадқиқотлар

Самигова Умида Хамидуллаевна (Тошкент вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази)

8.Адабиёт

PhD Абдумажидова Дилдора Рахматуллаевна (Тошкент Молия институти)

9.Иқтисодиётда инновацияларнинг тугган ўрни

Phd Вохидова Мехри Хасанова (Тошкент давлат шарқшунослик институти)

10.Педагогика ва психология соҳаларидаги инновациялар

Турсунназарова Эльвира Тахировна (Навоий вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази)

11.Жисмоний тарбия ва спорт

Усмонова Дилфузахон Иброхимовна (Жисмоний тарбия ва спорт университети)

12.Маданият ва санъат соҳаларини ривожлантириш

Тоштемиров Отабек Абидович (Фарғона политехника институти)

13.Архитектура ва дизайн йўналиши ривожланиши

Бобохонов Олтибой Раҳмонович (Сурхандарё вилояти техника филиали)

14.Тасвирий санъат ва дизайн

Доцент Чариев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

15.Муסיқа ва ҳаёт

Доцент Чариев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

16.Техника ва технология соҳасидаги инновациялар

Доцент Нормирзаев Абдуқайом Раҳимбердиевич (Наманган муҳандислик-қурилиш институти)

17.Физика-математика фанлари ютуқлари

Доцент Соҳадалиев Абдурашид Мамадалиевич (Наманган муҳандислик-технология институти)

18.Биомедицина ва амалиёт соҳасидаги илмий изланишлар

Т.ф.д., доцент Маматова Нодира Мухтаровна (Тошкент давлат стоматология институти)

19.Фармацевтика

Жалилов Фазлиддин Содиқович, фарм.ф.н., доцент, Тошкент фармацевтика институти, Дори воситаларини стандартлаштириш ва сифат менежменти кафедраси мудири

20.Ветеринария

Жалилов Фазлиддин Содиқович, фарм.ф.н., доцент, Тошкент фармацевтика институти, Дори воситаларини стандартлаштириш ва сифат менежменти кафедраси мудири

21.Кимё фанлари ютуқлари

Раҳмонова Доно Қаххоровна (Навоий вилояти табиий фанлар методисти)

22. Биология ва экология соҳасидаги инновациялар

Йўлдошев Лазиз Толибович (Бухоро давлат университети)

23. Агропроцессинг ривожланиш йўналишлари

Доцент Сувонов Боймурод Ўралович (Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти)

24. Геология-минерология соҳасидаги инновациялар

Phd доцент Қаҳҳоров Ўктам Абдурахимович (Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти)

25. География

Йўлдошев Лазиз Толибович (Бухоро давлат университети)

Тўпламга киритилган тезислардаги маълумотларнинг хаққонийлиги ва иқтибосларнинг тўғрилигига муаллифлар масъулдир.

© Муаллифлар жамоаси

© Tadqiqot.uz

PageMaker\Верстка\Саҳифаловчи: Шахрам Файзиев

Контакт редакций научных журналов. tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot, город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

АДАБИЁТ

1. Ф.А.Максегова «АШЫҚ НӘЖЕП» ДЭСТАНЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ	7
2. Бекбергенова А.У. ЖАЗЫЎШЫ К.СМАМУТОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ШЕБЕРЛИК МӘСЕЛЕСИ	9
3. Сайымбетов Шарафатдин Уракбаевич ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ТАЛАНТЛЫ ШАЙЫРЫ Б.СЕЙТАЕВТЫҢ ӨМИРИ ҲӘМ ДӨРЕТИЎШИЛИГИ ҲАҚҚЫНДА	12
4. Утамбетова А.Ж. ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ БЕРДАХА ГАРГАБАЙ УЛЫ	14
5. Утемуратова Хурлиман Кулмуратовна ТАРИЙХЫЙ РОМАННЫҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ	16
6. Байниязова Т. ИБРАЙЫМ ЮСУПОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИН ҮЙРЕНИЎ МӘСЕЛЕСИНЕ	18
7. Бекбергенова Зияда Утеповна ДӨРЕТИЎШИ ИНСАН МЕНЕН СӘЎБЕТЛЕСИЎ СЫРЛАРЫ	20
8. Тлеуниязова Г. ХОЖАМУРАТ ТУРЫМБЕТОВТЫҢ КӨРКЕМ ДӨРЕТИЎШИЛИГИН ҮЙРЕНИЎ ЗЭРҮРЛИГИ	23
9. Тлеуниязова Гулмира БАХТИЁР ГЕНЖЕМУРАТОВНИНГ КОМПОЗИЦИОН УСУЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ	25
10. Утамбетова. А.Ж. К.АЛЛАМБЕРГЕНОВ – БЕЛГИЛИ ФОЛЬКЛОРИСТ	27
11. Ismanova Gulbahor G'ofurovna O'QUVCHILARNING BADIY ASARLARGA BO'LGAN QIZIQISHLARINI OSHIRISH BORASIDA FIKR-MULOHAZALAR	29
12. Matchanova Barno ABDULLA QAHNORNING OBRAZ YARATISH MAHORATI	31
13. Qoraboyeva Marg'uba Shahobiddinovna ADABIYOT DARSLARIDA XALQ OG'ZAKI IJODI , XALQ DOSTONLARI MAVZUSINING O'QITILISHI YUZASIDAN TAVSIYALAR	33

АДАБИЁТ

«АШЫҚ НӘЖЕП» ДЭСТАНЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҶИ

Ф.А.Максегова

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты
+998883759119

Аннотация: Мақола қарақалпақ бахшиларининг ижодиётидаги «Ашық Нәжеп» достони қарақалпақ вариантининг шаклланишида Бердақнинг роли ва бу достоннинг профессор Қабыл Мақсетов томонидан тадқиқ қилинишига бағишланган.

Калит сўзлар: достон, миллий версия, жанрлик хусусиятлар.

Аннотация: Мақала қарақалпақ бақсыларының дөретиўшилигиндеги «Ашық Нәжеп» дэстаны қарақалпақ вариантының қәлиплесиўинде Бердақтың роли хәм бул дэстанның профессор Қабыл Мақсетов тәрәпинен изертлениўине бағышланған.

Калит сөзлер: дэстан, миллий версия, жанрлық өзгешеликлер

Дүнья фольклор таныўында халық аўызеки дөретпелериниң өзине тән миллий өзгешеликleri, тарийхый тийкарлары хәм раўажланыў басқышларының көркем эстетикалық нызамлылықларын айқынластырыўға айрықша итибар берий менен бир қатарда дэстаншылық мектеплериниң өзара тәсири, традициялық сюжетлер генезиси хәм типологиясын ашып берийге қаратылған изертлеўлер көлеми де барған сайын кеңейип бармақта. Нәтийжеде белгили бир тиллер топарына тийисли халықлардың эпикалық дөретиўшилигинде биргеликте кеңнен тарқалған эпикалық сюжетлердин генетикалық тийкарлары ҳақыйқатында мифологиялық эпостың архаик сюжетлерине барып тақалыўы ҳаққындағы теориялық қараслар тереңлестирилди. Эпос таныўшылықтағы бундай жаңа илимий-теориялық концепциялар, әсиресе, лиро-эпикалық дэстанлардың өзине тән тәбияты, типологиялық өзгешеликleri хәм көркем эволюциясына тийисли изертлеўлерди жоқары басқышқа көтерди.

Қарақалпақ фольклористикасында «Ашық Нәжеп» дэстанын жазып алыў ислери 1960-жыллары басланды.

Хорезм оазисине қарақалпақлар, хорезмли өзбеклер, туркменлер арасына кеңнен тарқалған бул дэстан жоқарыдағы халықлар арасында көбирек аўызша, сийрек жазба түринде де тарқалған. Әсиресе қарақалпақлар арасына тарқалыўында қоңсылас Ташаўыз ўалаяты туркмен бақсыларының орны айрықша. Олардың қарақалпақ бақсылары менен дөретиўшилик байланысының нәтийжесинде «Ашық Нәжеп» дэстанының қарақалпақша варианты пайда болған. Бунда Бердақтың бақсы сыпатында мийнетleri оғада үлкен. Биринши ирет «Ашық Нәжеп» дэстанының қарақалпақша вариантының пайда болыўы бақсы-шайыр сыпатында Бердақтың аты менен байланыслы. «Ашық Нәжеп» дэстанының қарақалпақша миллий версиясының пайда болыўында Бердақ үлкен дөретиўшилик көрсеткен. Оның қәлиплесиўинде шайыр – бақсы сыпатында бар күшин аямаған.

Солай етип «Ашық Нәжеп» дэстанының қарақалпақша версиясының пайда болыўы хәм қәлиплесиўи XIX әсирге туўра келеди.

«Ашық Нәжеп» дэстанының Қабыл Мақсетов жазып алған Қаражан бақсы нускасы Қарақалпақ фольклоры көптомлығының ХҮІ томында 1986 жылы басылып шықты. Бул дэстан ҳаққындағы дәслепки илимий пикир профессор Қабыл Мақсетов тәрәпинен айтылған еди. Профессор Қабыл Мақсетов «Ашық Нәжеп» дэстанының жанрлық өзгешелиги бойынша лиро эпикалық дэстанларға жақынласатуғынлығын, ал бирақ тийкарынан бақсылық өнери ҳаққында, эпоста шаңарақ, мухаббат мәселелери сәўлеленетуғынлығын

айтади. Соның менен бирге бул эпос қарақалпақлар арасына ХІХ әсирде тарқалғанлығын, онда қарақалпақ хәм туркмен бақсыларының өз-ара дәретиўшилиқ байланысларының болғанлығын келтиреді. Бул Бердақ хәм оның қызы Хурлиман бақсы репертуарында «Ашық Нәжеп» дәстаны белгили орын ийелейтуғынлығын, дәстанның қарақалпақша версиясының пайда болыўында уллы Бердақтың хәм Бердақ бақсы мектебинің үлкен дәретиўшилиқ хызметинің бар екенлигин жазады.

«Ашық Нәжеп» дәстаны ҳаққында бөлим профессор Қабыл Мақсетов тәрәпинен таярланған 1979 – жылы баспадан шыққан жоқары оқыў орынларына арналған «Қарақалпақ фольклоры» деп аталатуғын сабақлықта берилген. Профессор Қабыл Мақсетов жоқары оқыў орынларына ушын жанадан жазылған сабақлықта да «Ашық Нәжеп» дәстанының Қаражан бақсы вариантындағы образларға минезлеме береді.

«Ашық Нәжеп» дәстанының туркмен версиясы «Нежеб оглан» ҳаққында Б.Каррыевтың, А.Кениловтың, Х.Короглы хәм тағы басқалардың баҳалы пикирлери баспа сөзде шыққан.

Туркменше «Нежеб оглан» дәстанын изертлеўши хәм ол бойынша кандидатлық диссертациясын жазған С.Кутлыева қарақалпақша «Ашық Нәжеп» дәстанының Қаражан бақсы варианты менен танысып, Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлиминің қолжазбалар фондында сақланатуғын Қаражан бақсыдан профессор Қабыл Мақсетов тәрәпинен жазылған қолжазбаны көрип, бул туўралы мынадай пикирди айтқан: «Творчески относясь к пересказу дастана, привнося свои чувства, мысли и взгляды в освещение и столкновение событий дастана, Каражан бакши в пересказываемый им вариант добавил новые эпизоды. В связи с этим конфликт, лежащий в основу сюжета, приобретает своеобразные черты. Таким образом, этот вариант, как бы превратился в своего рода самостоятельный дастан».

Қарақалпақ халқының лироэпикалық дәстаны «Ашық Нәжеп» халқымыздың руўхый дүньясынан кең орын алған жоқары көркемликке хәм идеялылыққа ийе дәстан.

Әдебиятлар:

1. Очерки по истории Каракалпакского фольклора. «ФАН», Ташкент, 1988
2. Қ.Мақсетов, А.Тажимуратов. «Қарақалпақ фольклоры». «Қарақалпақстан», Н. 1979
3. Қ.Мақсетов. Қарақалпақ халқының көркем аўыз еки дәрәтпелери. «Билим», Н. 1996
4. С.Кутлыева. Туркменский народный дастан «Нежеб оглан». Автореферат канд. дисс. Ашхабад, 1967

ЖАЗЫҰШЫ К.СМАМУТОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ШЕБЕРЛИК МӘСЕЛЕСИ

Бекбергенова А.У.

Ўзбекистон Республикасы Илимлар Академияси
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлар илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Аннотация: Мақалада жазыушы К.Смамутовтың дөретиушилик лабораториясы хэм оның прозалық шығармаларындағы шеберлик мәселелери илимий-теориялық жақтан үйренілген. Жазыушы шығармаларының жанрлық хэм көркемлик өзгешеликтери анализленген. Сондай-ақ, шығармалардың идея-тематикасы талқыланған. Жазыушының образ жасау шеберликтери ашып берилген.

Гилт сөзлер: Дөретиушилик лаборатория, жанр, идея-тематика, көркем шеберлик, қахарман образы, фольклоризм.

Инсан инэм етилген талантты өзінде дурыс жәмлесе, нәтийжеде дөретиушилик шеберлигин жоқары көтерсе, оның мийнети табыслы баҳаланады. Ал, жазыушы шайырлардың өзине тән өзгешеликке ийе қайталанбайтуғын шеберлик сырларын тереннен билиу ушын, оның дөретиушилик лабораториясын үйрениу ең әхмийетли мәселелердин бири экенин жәхән әдебияттаныуы илиминде, В.С.Лосовецкий “Творчество Мопассана”, Б. Мейлахтың “Талант писателя и процессы творчества”, Н.Ш.Зиёдуллаеваның “Ўзбек адабиётнда иждокор биографиясини ўрганиш муаммолари” (А.Қаххор ижди мисолида), Г.Н.Архангельскаяның «В творческой лаборатории Л.Н. Толстого: Источники, прообраз и образ, литературные связи», Ш.Салимзянованың “Творческая лаборатория Анвара Шарипова”, жазыушының дөретиушилик лабораториясын үйрениуге бағышланған мийнеттеринде айқын көзге тасланса, қарақалпақ әдебияттаныуы илиминде Ж.Есеновтың «Хәрекетшен талант», З.Бекбергенованың «Жазыушы хэм шеберлик», монографиялары, Ж.Сагидуллаева, Г.Тилеуниязовалардың илимий мақалаларын көриуимизге болады. Бизде усы мақаламызда белгили талант ийеси, шығармалары кең жәмийетшиликке белгили оқыушылар тәрәпинен хәр дайым жыллы күтип алынған өзине тән өзгешелиги менен қарақалпақ прозасынан орын алған, белгили сыншы илимпазлар тәрәпинен баҳалы пикирлер жазылған, жазыушы К.Смамутовтың дөретиушилик лабораториясында шеберлик мәселеси ҳаққында, дөретиушиниң өз талантын раўажландырыудағы шығармаларының әхмийетлилиги, сондай-ақ, оның жазыушылық мәдениетти ҳаққында сөз етемиз.

Автордың «Аңқау баланың әкеси» атлы гүрриңиниң идея тематикасы бүгинги күн менен жасайтуғын, ойланбайтуғын әке менен баланың өмирге деген немқурайдулық қарым қатнасына қурылған болып, бунда қахарман психологиясы ашып бериледи. Жазыушы аңқау баланы баслы қахарман етип алып ўақыялар әкесиниң тилинен баян етиледі. Автор бул шығармасында сюжетти раўажландырыуда, қахарман образын ашып бериуде халық арасында ушырасатуғын фольклоризмлерди өнимли пайдаланғанын көриуимизге болады мысалы: « Бизде «жарлы болсаң арлы болма» деген рәўият бар. Өзи тек айлық пенен күн кеширип отырған гедей хожалықтың адамы. Баспақлы сыйыр бердим. «Ийт төлеуи бир күшик дегендей», малдың орны демде толып кетеди-аў, ақша жөни шатақлаў. Доллар болмаса қолларына усламайды. Сонда да «жаман бара береді, жақсы пара береді» деген даналық нәсиятты умытпаў керек. «Бәле деген қайда жоқ, бассаң аяқ астында». «Астаўпыралла, қуланның қасынуўына, мылтықтың басылуўы». «Периште алтынды көрсе жолдан шығады» деген халық аўыз еки дөретпелерин дурыс орынлы пайдаланғанлығы себепли шығарманың көркемлиги жоқарылап мәнисин таўып турғанын көриуимизге болады. Бул арқалы жазыушы К.Смамутовтың халық аўыз еки әдебиятын жақсы меңгеретуғынын билиуимизге болады.

Жазыушының “Бала” шығармасы да идея-тематикалық жақтан көркем өзгешеликке ийе. Автор бул шығармасында ўақыяларды курғақ баянлаўлар менен емес новелла талапларына сайкеслендирип қахарманларының өзлериниң ис-хәрекеттери арқалы әмелге асырып отырған. Демек, жазыушы жанр талапларын әзелден жақсы үйренген себеби, новелла жанрының басқа жанрлардан айырмашылығы сюжет бирден басланып, конфликт себеп өз жуўмағын табады, сондай-ақ, жәмийетте болып атырған қандай да бир машкаланы өз ишине

алады. Ал, усы шығармасы да сол талаптарды өз ишине қамтыйды. Әсиресе, жазыушының жанр талаптарын жақсы меңгергенін төмендегі мына қатарларда айқын қорықпайсаңба болады. «Қасымызда шықпай ерип жүретуғын қабаған қасқыр ийтимиз бар, қорқпайсаңба деймен, тислеп алса қәйтесең деймен, тислемейди дейди ол, жақсы адамды ийт қаппайды дейди, мен сонда сен өйтп жәқсысаңба? Сонда ол бала маған мен олай демедим, кемпир апамның айтқанын айтып атырман деди», Шығармадағы Полаттың жақсы бала екенін, оның кемпир апасының қолында тәрбия алғанлығын жоқарыдағы қатарларда жазыушының қуры баянламастан хәрекетлери арқалы бергенлигин көриуимизге болады. Ал, новелла жанрында гүрриндегидей баянлау арқалы емес, хәрекет арқалы берилетуғынын жазыушы дурыс жолға қойғанлығы байқауымызға болады. Сондай-ақ, жазыушы шығармадағы сюжетти қурыуда, ондағы образларды көркемлеп беріуде көркем поэтиканы шебер қолланыуда табысларға ерискенлигин көриуимизге болады. “Полат бирден сөзин бөлди-де бетиме мөлди реген көзлерин тутып турып: -Сизден бир нәрсе сорасам болама деди? – Сорай ғой ашыуланбайсызба? “Яқ” “Мойныңыздан бир қушақлап алсам болама?” Тек бир мәрте ғана... басқа ондай етпеймен. Мейлиң қушақлай ғой” - Баланың муң қаплаган көзлеринде гүмистей жылтылдаған қууаныш сәулеси пайда болды. Ол қолын мойныма қолын салып турып, ауыртып алатуғындай әсте бетин бетиме басты да. “Рахмет” – деди. “Мен сизди ұмытпайман”. Өне усы қатарлардағы еки қахарман арасындағы диалоглар оқыушының балаға деген меҳирин, сүйиспеншилигин арттырмауы мүмкин емес, хәттеки көзине еркисиз жас алыуы тәбийий бул жазыушының бала психолологиясын терең билиуіндеги шеберлиги десек қәтелеспеймиз. Сондай-ақ, жазыушы оқыушыны ата-ана меҳрине тоймаған, оларды узақ сағынған бала менен таныстырады. Сондай-ақ, жоқарыда атап өткенимиздей жазыушы ұақыяның шешимин пайда етиуи ушын конфликтти орынлы қолланғанын көриуимизге болады бул болса жанрдың талаптарына дәл жууап берип турыпты.

«– Ағаңлар хәзир үйде ме? Қашан келди?

Өзлери... – Полат бирден иркилип қалды... – Өзлери... өзлери, – деди сести зорға шығып... – келе алмапты... Поезд бенен бир жаққа кетип баратыр екен... Вокзалда кемпир апамды көрип қалған... Сөйтп маған алған базарлықтарын асығыс берип кеткен... Өзлери бир-еки айдан ойланып келетуғын қусайды. Бир-еки айдан кейин...

Ауа...

Ыссы қан бирден басыма шапшып, ашыу-ызадан қалтырап кеттим.

Ақмақ адамлар екен-дә?! – деп бақырып жибергенимди билмей қалдым. – Не деген безбүйреклик. Мынау түбимизде турған вокзалға келип турып сени бир көрип кетиуге қоллары тиймегени ме?! Ақмақ адамлар екен-дә?!

- Неге олай дейсиз? Сиз олардың қандай екенін билмейсиз ғой?!

- Сен билесең бе?!

- Билемен... Апам да, ағам да жақсы... Мен екеуін де жақсы көремен... Тек мени көрип кетиуге қоллары тиймей жүр... Қоллары тийсе кележақ».

Автор жалғыз баласын көриуге қоллары тиймей, дүнья изинен қуып гезип жүриуге ұақыт табатуғын айырым ата-аналарға ғәзеп көзи менен қарайды. Балаға айтып жиберген артықша гәплеринен ишлей пушайман жеп кеширим сорау мақсетинде үйине барған гезде кемпир апасынан пүткіллей басқа ұақыяны есители.

«– Шешесиниң Атырауда сауда менен шуғылланып жүрип байға тийип кеткенине алты ярым жыл болды. Баласынан бир хабар алған жоқ. Полатжан оның түриниң қандай екенін де билмейди... Он айлығында қалды.

- Әкеси... әкеси... Мениң балам Мурат инкассатор еди... Қарақшылар өлтирип кетти... Ол өлгенде Полат тууылған жоқ еди...»

- Усы қатарлары арқалы жазыушы Полаттың аянышлы жағдайы менен оқыушыны таныстырады. Ата-анасын көрмеген, лекин, балалыққа тән өзгеше меҳир, исеним оның турмыс қыйыншылықтарына қарсы гүресиюине күш берип турғандай көринеди. Ал, еки қахарман арасындағы кескин конфликт ұақыялардың күтилмеген бағытқа өзгериуінде хәм драматизмди жүзеге келтириуінде айқын көзге тасланады. Сондай-ақ, автордың шығарма соңындағы мына қатарларында «Мен аяғымның астындағы жердиң қалай болса солай көшип баратырғанын ап-анық сездим» исенимли хәм шебер берилиуи менен жазыушының айырым ойсыз аналар себеп қыйналып меҳирге зар болып, күтип жасап атырған Полатқа усаған бәрше балалардың тәғдирине өзиниң ишлей қыйналыу сезимлерин, дәуир машқаласына

болган өзинин көз қарасын билдирип атырғанын көриўимизге болады.

Жазыўшының дөретиўшилигин анализлеп қарағанымызда барлық шығармаларында жанрдың талаптарын дурыс басшылыққа алған болса, роман-эссесинин атамасынан баслап туўрыдан туўры жанр талабына жуўап берип турғанлығын көриўимизге болады. К.Смамутовтың дөретиўшилик қәбилетинин, билим тәжирийбесинин өсиўинин тийкарғы себеби, оның ең биринши шығармасы “Перзент” атлы повестине айтылған қәте кемшиликлерди, сын пикирлерди дурыс қабыллаўында деп түсиниўге болады. Мысалы «Әмиўдәрья» журналында 1970-жылғы 10-санында 98-111-бетлерде «Хәзирги қарақалпақ прозасының актуаль проблемалары»(әхмийетли машқалалары) атамасында М.Нурмухамедовтың мақаласында К.Смамутовтың «Перзент» повестинде сюжеттин исенимсизлигин айтады, «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхы» атлы изертлеў жумысы Ташкент қаласында 1981-жылы 436 бет көлеминдеги коллективлик илимий мийнетте жазыўшылардың повестьлер дөретиўде шеберлиги асқанлығын, стильлик изленислер туўралы айтылады. Повестьлерде психологизм күшейгенлигин, лирикалық бағдар басым екенлигин, жазыўшылардың белсендилиги, шеберлиги артқанлығын, стильлик изленислерди, умтылысларды атап өтеди К.Смамутовтың «Перзент» повестинде де психологизмди белгилейди, лекин қахарманларға емес, ўақыяларға итибар қаратқанын айтады (132-бетте). К.Худайбергеновтың «Дәўир талабы хәм жаслар творчествосы» усы китапта 115-158-бетлерде К.Смамутовтың «Перзент» повестиндеги Ақмарал, Асқар, Айтжан, Гүлжамал образларын дөретиўдеги кемшиликлерге итибар қаратады. Мине усы кемшиликлерди дурыс қабыллаўда жазыўшыда дөретиўшилик мәдениеттин басым болғаны байкалады. Соның ушында кейинги шығармаларында бирқанша жетискенликлерди көриўимизге болады.

Әдебиятлар:

1. Услуб. ЎзСЭ, 2-том, Т., ЎзСЭ бош редакцияси, 1978, – 617-б.
2. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). Монография. – Нөкис: Қарақалпақстан. 2020. – Б. 15.
3. СмамутовК. Аңқаў баланың әкеси. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 6-сентябрь, 2018-жыл, № 108 (20174).
4. СмамутовК. Бала // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 2018. 13-ноябрь, №137.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ТАЛАНТЛЫ ШАЙЫРЫ Б.СЕЙТАЕВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТИҰШИЛИГИ ХАҚЫНДА

Сайымбетов Шарафатдин Уракбаевич

Ўзбекистан Республикасы илимлер Академиясы
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Аннотация. Мақалада қарақалпақ әдебиятының талантлы шайыры Б.Сейтаевтың өмири хәм дөретиұшилиги хәққында мағлыұматлар бериледи. Шайыр поэзиясының өзине тән өзгешеликleri ашып бериледи.

Калит сўзлар: Талант, дөретиұшилик қәбилет, поэзия, поэма, повесть, лирикалық қахарман, көркем изленис.

Қарақалпақ әдебиятының талантлы шайыры Базарбай Сейтаев 1957-жылы 14-майда Кегейли районының «Халқабат» аймағындағы «Бағлықытай» аўылында туўылған. Ол дәслеп усы аўылдағы №23-санлы мектепте билим алды. Соңынан, Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының (Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты) тарийх-филология факультетине оқыўға кирип, соң жаңадан ашылған Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң филология факультетинде билимин жетилистирди. Шайыр жоқары оқыў орнын табыслы питкергеннен кейин, «Жас Ленинши» («Қарақалпақстан жаслары») газетасы редакциясында мийнет етти. 1979-1980-жыллары хәрекеттеги армия қатарында әскерлик хызметин өтеди. Буннан соңғы жыллары «Жеткиншек», «Устаз» газеталарында, «Билим» хәм «Қарақалпақстан» баспаларында, соңынан, «Кәсиплик билимлендириў» газетасында редактор болып жұмыс иследи.

Б.Сейтаев мектеп оқыўшысы ўақтынан баслап-ақ, оғада зийрек, излениўшең хәм айрықша талантлылығы менен көзге түсип, хәр қыйлы тематикалық бағдарларда қосықлар жаза баслаған. Ал, жоқары оқыў орнына киргеннен соң шайырлық талантын, дөретиұшилик қәбилетин раўажландырыў ушын терең изленип, дүнья әдебиятының алдыңғы шайыр хәм жазыўшыларының шығармаларын, әсиресе, өзбек хәм қазақ әдебиятының көрнекли ўәкиллери А.Арипов, Мухаммед Юсуф, Қ.Мирзалиев, М.Шахановлардың хәм Ўзбекистан қахарманы, Ўзбекистан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсуповтың дөретиұшилигиндеги поэзияның бийик шыңларға көтерилиўинде әхмийетли орын ийелеген сүүретлеў усылларын дыққат пенен үйренип, өз қосықларын жаңа көркемлик изленислер менен дөретиў жолында тынбай мийнет иследи. Албетте, бул изленислер өзиниң унамлы нәтийжелерин берип, шайыр ой-өрисиниң кеңейиўине, дөретиұшилик қәбилетиниң, тәжирийбесиниң, талантының хәм шеберлигиниң еле де жетилисиўине айрықша тәсир жасады.

Б.Сейтаевтың «Ашылар дүнья» (1990), «Кеўил кеширмелери» (1991), «Алма гүллеген пасыл» (2007) қосықлар топламлары басылып шықты, соның менен бирге, оның «Арзыўлар көшкисинде таўланған сәнем», «Шабандозлар» атлы повестьлери оқыўшылар қәўимине китап түринде усынылды.

Б.Сейтаев өзбек әдебиятының атақлы шайырларының шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарыўда да айрықша мийнет етти. Мәселен, ол Ўзбекистан қахарманы Абдулла Арипов хәм Ўзбекистан халық шайыры Мухаммед Юсуфтың поэзиясын қарақалпақ тилине аўдарды. Мухаммед Юсуфтың қарақалпақшаға аўдарған қосықлары шайырдың «Биз бахытлы боламыз» атамасында басылып шыққан арнаўлы топламында жәрияланды. Көркем сөз ийеси 1999-жылда Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының ағзасы болып сайланды.

Б.Сейтаев поэзиясында өзи туўылып өскен жердиң муқаддеслигин ашып бериўге умтылыслар айқын сезиледи. Бул тақылеттеги қосықларда шайырдың ана Ўатанын пидайы перзент сыпатында шын кеўли менен сүйгенлигин, хәтте, туўған жер тәбияты шайырды тәсирлендирип, оның ишки туйғыларын төгип салыўға илхам-йош бергенлигин көриўимизге болады. Мәселен:

Әсир сырлас гүжимлериң,
«Келин бармак» жүзимлериң,
Тамылжыған гүзим мениң,

Ырысқалымсаң дөреген Ўатан! [3, 9]

Б.Сейтаев поэзиясының характерли өзгешеликлеринен бири оның қосықларында идея-тематикалық жақтан ҳаял-қызлар гөззаллығын, ышқы муҳаббат сезимлерин көркем сүүретлеўге де белгили дәрежеде орын ажыратылған. Оның поэзиясында ҳаял-қызлар гөззаллығын, ышқы муҳаббатты көркем сүүретлеўде, халық қосықлары менен классикалық әдебиятқа тән дәстүрий сүүретлеў усылларынан шебер пайдаланылған. Мәселен, «Муҳаббат нызамы судласын мейли», «Бүгин сондай толқып турыппан», «Сенсиз жасай алмайды екенмен», «Жар жағасындағы гүл...», «Ышқы сеңлери» ҳ.т.б. қосықларын келтирип өтиўимизге болады.

Шайырдың идея-тематикалық жақтан ана Ўатан, туўған жер, тәбият гөззаллығы, инсанийлық пазыйлет, ышқы муҳаббат сезимлери жырланған қосықларында, ой-пикирди субъектив сүүретлеўге умтылыўшылығы ҳәм психологиялық сүүретлеў усылларынан жийи пайдаланылғанлығы Б.Сейтаев изленислериниң унамлы нәтийжелеринен бири болып есапланады.

Б.Сейтаев лирикалық қосықлар жазыў менен бир қатарда, лирикалық қаҳарман менен сулыў қыз арасындағы ышқы муҳаббат ҳәм олардың тәғдири лирикалық усылда сүүретленген «Алма гүллеген пасыл» атлы поэмасын да дөретти. Ол қарақалпақ әдебиятында «Арзыўлар көшкисинде таўланған сәнем», «Шабандозлар» атлы повестьлери менен проза жанрының раўажланыўына да үлес қосқан шайырлардан бири болды.

Көрип өткенимиздей, Б.Сейтаев тек ғана поэзиялық шығармаларды дөретиў менен шекленип қалмастан, қызықлы повестьлерди де жазып, қарақалпақ әдебиятын жанрлық жақтан раўажландырды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебияттануў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
2. Жәримбетов Қ. Әдебияттануўдан сабақлар (Оқыў қолланба). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
3. Сейтаев Б. Алма гүллеген пасыл (Қосықлар ҳәм поэма). - Нөкис: Билим, 2007.

УДК: 8-1/-1

ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ БЕРДАХА ГАРГАБАЙ УЛЫ

Утамбетова А.Ж.

Старший научный сотрудник Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, город Нукус

Аннотация: Статья посвящена изучению историко-эпического наследия талантливого поэта каракалпакского народа Бердаха Гаргабай улы.

Опорные слова: Творчество, этнография, памятник, род-племя, традиция, нация, литература, история, лирика, политическая борьба, процесс.

Творчество Бердахаявляется бесценным сокровищем, литературным и историческим памятником каракалпакского народа XIX века. Так как, его замечательная лирика повествует обо всех сферах общественной жизни того периода. Богатые народные традиции и обычаи, красочно повествующие в историко-эпических дастанах, повседневные быт народа, безусловно, все его творчество стало богатым историческим и этнографическим источником.

Действительно, тут уместно отметить то влияние, которое оказало на поэта Бердаху положительные и отрицательные стороны присоединения каракалпаков к России в 1873 году. Стремление каракалпакского народа к присоединению России привело к разделению на две части целого народа, и этот процесс наложил свой отпечаток в единстве народа в передовом развитии национального самосознания. Это обстоятельство, безусловно, выявило разносторонность взглядов передовых творческих людей, представителей народа, как Бердах. Несмотря на это, следует признать, что присоединение каракалпаков, да и всего Хивинского ханства открыло возможность культурного развития, на уровень жизни народа, в сравнительной степени продвижению вперед медицины и образования с предшествующим периодом. Несомненно, все это, воочию видел и испытал на себе поэт Бердах.

В это период в каракалпакских землях начинается колониальный период царской России. Эти присоединенные к царской России земли называют Амударьинским отделом.

После перехода к царской России правобережные каракалпаки Амударьи организовываются в два уезда. Один в Шорахане (ныне Турткуль), а второй сначала в Нукусском населенном пункте, затем переезжает в Чимбай. Чимбайский уезд делился на двенадцать волостей. На самом деле Россия все свое полномочие по отношению к каракалпакам осуществлял посредством Шораханского уезда. В Шорахане было пять волостей (Сарыбий, Шаббаз, Бийбазар, Кипчаки, Тамды). Через них царь России Петр I, Александр II захватили Индию, наметили план выхода к Индийскому океану. Для осуществления этого плана в городе Петро-Александровске построили военную базу. В городе Оренбурге построили двухэтажные казармы для военных из привозимого жженого кирпича. Кирпич и другие строительные материалы доставлялись пароходами через Оренбург-Аральск, затем через Аральское море и Амударью. Во времена Петра I Россия имела самую сильную армию в мире. В те годы Петро-Александровск был процветающим городом с архитектурной стороны, отвечающим культурным образцам европейской России. Там располагалось множество военных. Царское правительство в целях сохранения здоровья народов Шаббаз построило больницу, а в Нукусе, Чимбае - медпункты. В них работали русские врачи и медицинские работники. В 1890 году в Шорахане, Чимбае открылись русско-туземные школы.

Безусловно, все эти факты стали переменой, которое имело большое значение в жизни каракалпаков конца XIX века начала XX века, для социально-общественного развития. Тем не менее, в новом периоде Каракалпакстана после присоединения к России открылись на местах прогрессивные производственные хозяйства, они стали работать, тем самым, во-первых народ имел оплачиваемую работу, с другой стороны благодаря этим заводам народ вел свое существование. В частности, после присоединения каракалпаков к России стали работать в Муйнаке, Тербенбес небольшие рыбные заводы. Появились отдельные предприниматели, которые научились вести торговые дела в других городах (например, Лепес), отсюда привозили муку, сахар, чай, другие продовольственные продукты и продавался местному

населению, из них определенная часть передавалась неимущим слоям населения, беднякам и сиротам. Об этом писатель К.Матмуратов в свое время написал в романе «Тербенбес» («Непоколебимый»), созданного на основе новых идейно-эстетических принципов.

Также имело большое прогрессивное значение переход небольшой части каракалпакского народа в колонию Российской Империи, в стране воцарился мир, самое главное навсегда отменили рабский образ жизни. Действительно, обо всем этом знал и наблюдал поэт Бердах в возрасте человека, которому за пятьдесят, поэтово всех своих произведениях смело высказывает свои идейно-эстетические принципы, рассуждения и размышления против Хивинского ханства, изображает мужество и смелость в образах Айдосбий, ЕрназарАлакоз. Берет прототипы литературных героев непосредственно из жизни, как есть, естественно возникает мысль, что все это, он мог написать в известной степени, опираясь на силу и мощь Российского царства. Так как, в его стихотворении «Излер едим» («Искал бы») встречаются следующие строки:

Ақылыкәмил, илимизор, С совершенным умом,превосходным знанием,
Билимли ел болмайдықор, Образованный народ не будет страдать,
Бахытушынсилтесежел, Если мне укажут дорогу к счастью,
Орысыяттыизлер едим. Искал бы Россию и русский народ.

В этих строках, а также во многих лирических произведениях Бердаха столкновения того периода, жестокость, особенно объективное изображение и с глубоким реализмом налоговой политики того периода, принципы изображения выступают ярче. Возможно, это размышление и вера Бердаха в великое Русское царство. Эти художественные, идейно-эстетические принципы, смелое изображение конфликтов того периода имеют место в историко-эпических произведениях «Шежире», «Хорезм», «Амангелди», «Айдосбий», «Ерназарбий», «Куленболыс» Бердаха. Смелые концепции в создании литературных образов героев-сыновей, рожденных во благо народа, яркое освещение образов и художественных средств, можно считать, что они появились на основе положительного влияния, оказанного на Бердаха новыми переменами и процессами в истории народа и периода.

Использованная литература:

1. Курбанбаев Б. Бердах и узбекская литература. – Ташкент: Фан, 1982.
2. Пахратдинов А. Дастанные произведения Бердаха. – Нукус: Билим, 1994.
3. Тойшыбаева С. Казахско-каракалпакские литературные связи. - Сб. Казахская литература и её интернациональные связи. - Алма-Ата: 1973.

ТАРИЙХИЙ РОМАННЫҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ**Утемуратова Хурлиман Кулмуратовна**Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Аннотация. Мақола қорақалпоқ адабиётшунослигидаги долзарб муаммоларининг бирига бағишланган. Тарихий романда композиция муаммоси ўрганилади.

Калит сўзлар: Ижод, иждодий маҳорат, иждодий лаборатория, наср, иждодкор стили, хроно топ, сюжет, композиция, бадиий адабиёт, тарихий роман, тил хусусиятлари.

Тарихий романлардың композициялық қурылысы оғада қызығыўшылық пайда етеди, себеби өтмиштеги ўақыяларды поэтикалық сөз көмегинде ашып бериў ушын жазыўшыдан үлкен таярлық жумыслары, көркем шеберлик талап қылынады. Шынында да, роман сюжетине кирген ўақыялар сайлап алынады. Диалоглардың, полилоглар пайдаланылыўы, монологлардың қолланылыўы, автор сөзлери, персонажлар сөзлери, пейзажлар жайластырылыўы, портретлердиң орны, эпиграфлардың таңланыўы - булардың барлығы прозаиктиң талант дәрежесине байланыслы болады. О.Бекбаўлов, К.Султанов, Т.Қайыпбергенов, К.Мәмбетов, К.Каримов, А.Султанов тәризли қәлем ийелериниң дәреткен тарихий прозадағы шығармаларын үйрениў арқалы қызықлы жуўмақлар шығарылады. О.Бекбаўлов «Беруний» романында композициялық қурылысында француз жазыўшысы Альфред де Виньидиң «Сен Мар» атлы 1826-жылы жазылған тарихий дәретпесиндеги сыяқлы 26 бөлимге бөледі, хәр бир бөлимге атама қойылады, қарақалпақ халқы турмысында көп пайдаланылатуғын нақыл-мақаллардан, шайырлар қосықларынан, күнделиклерден эпиграф сыпатында бериледи. Мысалы, «Бүлгенелге бүкирмолла» деп аталыўшы биринши бапта мазмунды бериўши «Дүмше молла ел бузар, жаман арба жол бузар» нақылы қолланылады [5]. «Теңиз астындағы дүбелей» деп [103-114] тема қойылған бапта «Алтын ширимейди, ақыл азбайды» нақылы жумсалады [;103]. К.Мәмбетов «Посқан ел» романында да бул усылды пайдаланады. «Зобалаң» хәм «Топалаң» романларында майда бапларға ажыратылады, хәр бапка атама қойылады. Филология илимлери докторы П.Нуржанов «Әмиўдәрья» журналында 2002-жыл 5-санында «Көркем прозаның баянлаў усылы хәм оны изертлеўдиң айырым теориялық мәселелери» темасында илимий изертлеў жумысын жәриялады (94-97-бетлер). Автор образы бойынша алым пикирлерин билдиреди, теориялық изертлеўлерден, китаплардан, илимий жумыслардан мысаллар келтириледи, хикаяшы (айтып бериўши) 1-бет бирлик формасында, хикаяшы-қахарман жәнә 3-бет бирлик формасында баянлаўшы ҳаққында айтады [8;95], роман композициясында орынларын белгилейди. Тил илими менен байланыслы пикирлерин де келтириледи. Жазыўшылардан, негизинен, Ә.Шамуратовтың, Т. Қайыпбергеновтың, С.Салиевтиң хәм Ш.Сейтовтың («Ески мектепте», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», «Кәрўан мәнзилди гөзлер» хәм «Көп еди кеткен тырналар») повестьлери, стильлер туўралы айтылады. Повестьлердиң мысалларында пикирлерин дәлийллейди. Лекин, базада басқа изертлеўшилердиң, рус алымларының айырым пикирлерин де тәкирарлайды, өзгериссиз келтиреди. Филология илимлериниң докторы З.У.Бекбергенованың илимий мийнетлеринде прозада композиция, көркем сөздиң қолланылыў өзгешелиги бойынша кең түрде сөз етиледи [2;40]. «Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы» (монографиялық илимий жумыс) - Нөкис: Илим, 2016-жыл, 205 бет). Альфред де Винь романын де Мотевильдиң мемуарынан үзинди менен баслайды [1;3]. «Шығарып салыў» деп аталыўшы биринши баптың мазмунын сәўлелендирген эпиграф-уллы инглиз шайыры Байронның еки қатар қосығы бериледи [1;5]. К.Каримов «Уллы дашт бөрилери» романын Орхон-Енисей жазба естеликлери тийкарында дәретеди, роман прологтан, эпилог, үш бөлимнен, «Умтылыс» деп аталыўшы биринши бөлими он бир баптан, екинши бөлими 24 баптан, үшінши бөлими жети баптан ибарат [4;280]. Демек, композиция романлардың негизги көркемлик дәрежесин тәмийинлеўге хызмет атқарады, сюжет сайланады, образлар прототиплер тийкарында жаратылады [9;36]. 1874-жылы жазылған «Спартак» романында Италиялық жазыўшы Рафаэлло Джованьолли композицияны қурыўда жигирма еки бапка

ўақияларды жайластырады, баплардың мазмуны қысқаша түсиндириледі. Мысалы, биринши бап «Сулланың сақыйлығы» деп аталады [10;5]. Екинши бапқа «Спартак аренада» деп атама қойылады [10;21]. К.Мәмбетовтың «Түркстан» романы 1992-жылы «Әмиўдәрья» журналының 8-9-санларында жәрияланып баслады. «Биринши күн яки Бухара сарайындағы ақшам» деп аталған биринши бапта Жийен жыраўдың «Посқан ел» поэмасынан сегиз қатар қосық эпиграф сыпатында бериледи. Бул бапта 3 шығармадан эпиграфлар таңланады. Бириншиси Жийен жыраў дәрәтпесинен, кейнинен Бердақ шығармасынан және фольклордан нақыл да бериледи. Солай етип, филология илимлериниң докторы З.Бекбергенова илимий мийнетинде белгилегениндей, көркем ўазыйпаны эпиграф көмегинде береді [2;111]. Илимпазлар бул мәселелер туўралы пикирлерин көрсетеди. К.Мәмбетов «Түркстан» романында персонажлардың орын, кеңисликтеги хәрәкетлерине емес, негизги, баслы дыққатын ўақытқа қаратады. Мәселен, «Екинши күн», «үшинши күн». Бир айдан аслам-отыз үш күн даўамында сюжет раўажландырылады. Я.Ильсовтың «Согдиана» романында да композиция усылар тәризли қурылады. «Катанлық кемпир» деп Зараның тилинен ўақиялар баянланады. Биринши китап «Тәңри Аммон улы» деп тема қойылып, екинши китап «қорқынышлы ойпат» деп аталады, 3-китапқа «қапан аўда» деп атама бериледи. Биринши китап «Гавгамели саўашы». «Араба қызы Зара», «Дара Кодомоныңөлими», «Искендер ме яки Бесс», «Самал,нанхәм үмит», «Таў арқалы жүрис» сыяқлы баплардан ибарат.Екинши китап «Еки баслы куслар қаласы», «Киресхата, Киресхата», «Мароканд дийўалы жанында», «Узын найзакешлер хұжими», 3-китап болса «қызылқумда», «Урыс соқпағында», «Бос келме, бирадар», «Спитаменниң басы», «Сексен жыл өткеннен кейин» бапларынан ибарат болып келеди. Кирисиўде, «Катанлық кемпир» деп аталыўшы прологта эпиграф сыпатында афиналыққызлар айтысыўы бериледи. Биринши китапта да Гесиодтың «Мийнет хәм күнлер» шығармасынан эпиграф сайланады. «Гавгамели саўашы» деп аталан бап та Низамийдиң «Искендернама» шығармасынан төрт қатар қосықтаңланады. «Дара Кодомонныңөлими» бабынада Жамийдиң «Искендернама» дәрәтпесинен эпиграф алынады. Демек, бундай композиция қурылысы ўақияларды толық жеткерийўге хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.Альфред де Виньи. Сен Мар.- Ташкент, 1993, 352 с.
- 2.Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы.- (монографиялық илимий жұмыс). - Нөкис: Илим, 2016-жыл, 205 бет.
- 3.Бекбаўлов О.Беруний. - Нөкис, Қарақалпақстан, 1977, 240 бет.
- 4.Каримов К.Уллы дашт бөрилери. - Нөкис. Билим, 2014, 280 бет.
5. Мәмбетов К. Посқан ел. - Нөкис, Қарақалпақстан, 1988, 368 бет.
6. Нуржанов П. Т.Қайыпбергеновтың ғәрезсизлик дәўириндеги прозасы. // Әмиўдәрья // 2005-жылғы 1-сан, 89-93-бб.
- 7.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы, оны изертлеўдин методологиясы ҳаққында гейпара ойлар. // Еркин Қарақалпақстан // 2001, 28-апрель, 50-сан (17487).
- 8.Нуржанов П. Көркем прозаның баянлаў усылы хәм оны изертлеўдин айырым теориялық мәселелери. - Әмиўдәрья // 2002-жыл, 5-сан, 94-97-бетлер.
- 9.Нуржанов П. Қарақалпақ романы поэтикасы, сюжет хәм композиция.-Филол. илим. докт. автореф. Нөкис, 2020, 36 бет
- 10.Джованьолли Р. Спартак. - Москва, Художественная литература, 1986, 542с.
11. Мәмбетов К. Әдебият теориясы, - Нөкис: Билим, 1995, 191-бет
- 12.Ильсов Я. Сугдиена. - Ташкент, Шарк, 1994, 286 б.

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИН ҮЙРЕНИЎ МӘСЕЛЕСИНЕ

Байниязова Т.

Өз РИА Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим
изертлеу институты үлкен илимий
хызметкери, Нөкис қаласы
+998907286558

Аннотация

Мақалада қарақалпақ поэзиясының көрнекли ұәкили, шайыр И.Юсуповтың дөретиўшилиқ тулғасын миллий әдебиаттаныўда үйрениў мәселеси қарастырылады.

Таяныш сөзлер: шайыр тулғасы, И.Юсупов, қарақалпақ лирикасы, дөретиўшилиқ изленис, әдебий мектеп, поэзия, шығарма, шеберлик.

Қарақалпақ поэзиясының ири тулғасы И.Юсуповтың дөретиўшилиги, шайырдың өзине тән жолы, прозалық, поэзиялық, драмалық шығармалар дөретиўдеги көркемлик изленислери миллий әдебиаттаныўда хәр тәрәплеме үйренилди. Атап айтқанда, шайырдың дөретиўшилигине арналған монографиялар баспадан шықты, И.Юсуповтың шығармаларын үйрениўдиң хәр түрли аспектерине бағышланған диссертациялар жақланды, сондай-ақ әдебий сын мақалалар жарық көрди.

И.Юсуповтың дөретиўшилиги Қ.Оразымбетовтың илимий изленислеринде де өз сәулелениўин тапты. Атап айтқанда, «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ (80-жыллар)» атамасындағы изертлеу жумысында илимпаз ХХ әсирдиң 80-жыллар қарақалпақ лирикасының характерли өзгешелигин белгилеўге баслы дыққатты аўдарады. әсиресе, лирикада форма саласындағы излениўшилиқ мәселеси сөз етилгенде, сүүретлеу қураллары, қосық қурылысы, поэтикалық дүркиниң раўажланыўы сыяқлы мәселелер үйрениледи. Жумыстың II бабында Ж.Избасқанов, Б.Генжемуратов, С.Исмаилов, К.Реимов хәм т.б. қарақалпақ шайырларының қосықлары менен бир қатарда, И.Юсуповтың «Пәлекли қоста түнеў», «Байыўлы» сыяқлы дөретпелери таллаўға тартылады хәм, усылайынша, И.Юсуповтың лирикалық форма таңлаўдағы изленислерине унамлы баха бериледи [1, 72-74, 87-88, 93-94, 98-99].

Қ.Оразымбетовтың қарақалпақ лирикасының теориялық проблемаларын үйрениўге бағышланған «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (2004) монографиясында қарақалпақ шайырларының лирикалық дөретпелери таллаўға тартылады, соның менен бирге И.Юсуповтың дөретиўшилиқ изленислерине айрықша орын ажыратылған. Мийнетте мазмун хәм форманың бирлиги, қосықтың финалында берилетуғын жуўмақ, турмыслық материалға жантасыў, дәстүр хәм новаторлық хәм т.б. илимий-теориялық әхмийеттеги мәселелерди үйрениў барысында көпшилиқ орынларда И.Юсуповтың лирикалық дөретпелеринен мысал келтирилген. Әсиресе, жумыстың «Лирикалық топлам – айрықша көркем форма сыпатында» деп аталған бабының екінши бөлиминде И.Юсуповтың дөретиўшилиги тиккелей объект сыпатында таңлап алынып, шайырдың «Дузлы самаллар» топламына әдебий-теориялық талқы жасалған, бунда автордың дөретиўшилиқ нийетинен келип шығып, лирикалық топлам дүзиў тәжирийбесине (лирикалық топламға атама қойыў, алғы сөз, аннотация жазыў, эпиграф байлаў, т.б.) дыққат аўдарылған. Солай етип, илимпаз Қ.Оразымбетов И.Юсуповтың қарақалпақ поэзиясын раўажландырыўдағы дөретиўшилиқ изленислерин жоқары бағалап, «қарақалпақ поэзиясында поэтикалық мектептер қәлиплести. Бул мектептердиң ең көрнеклиси И.Юсуповтың мектеби болды. И.Юсуповтың мектеби ўәкиллери интеллектуаллық әдебиат жаратты» деген жуўмаққа келеди [2, 181].

Жоқарыда аты аталған илимий изертлеўлерден тысқары, Қ.Оразымбетовтың авторлығындағы «Пародия түп нускаға мүнәсип болса», «Туфлий қайда, шаш қайда?!», «Поэзия сарайының сәрдары», «Миллий орнаментлерге оранған поэзия», жоқлаў формасындағы «Поэзия аспанында бир жулдыз сөнди» сыяқлы мақалалары баспа сөз бетлеринде жәрияланған болып, оларда шайыр И.Юсуповтың шығармаларын түсинип оқыўға, миллий поэзияны раўажландырыў жолындағы оның хызметин үйрениўге тийисли

ой-пикирлери сәўлеленген [3].

Солай етип, Қ.Оразымбетовтың илимий жумысларында И.Юсупов дәретиўшилиги ҳәр тәрәплеме таллаўға тартылды хәм шайырдың тулғасы, поэтикалық шеберлиги, қарақалпақ поэзиясында өзине тән жол салғаны айрықша атап өтилди.

Әдебиятлар:

1. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ (80-жыллар). / Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. Том I. – Нөкис: Билим, 2018. – 408 б.

2. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис: Билим, 2004. – 188 б.

3. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. Том II. – Нөкис: Билим, 2018. – 384 б.

ДӨРЕТИЎШИ ИНСАН МЕНЕН СӘЎБЕТЛЕСИЎ СЫРЛАРЫ

Бекбергенова Зияда Утеповна

Филология фанлари доктори, профессор
ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ
гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институты, бўлим бошлиғи
Телефон: (+99890 723-41-86)
ziyada.bekbergenova@mail.ru

Аннотация: Мақолада филология фанлари доктори, профессор Сарыгул Бахадирова билан олиб борилган суҳбаттан парчалар келтирилган. Мақолада қайд этилган маълумотлар олим ва ёзувчининг қорақалпоқ адабиётшунослиги ва бадиий адабиётига қўшган ҳиссасини маълум даражада ёритиб беришга қаратилган.

Калит сўзлар: олим ва ёзувчи, ижодий лаборатория, илм-фан, бадиий асар, истезьод соҳиби

Сарыгул Бахадирова илимпаз, жамийетлик ғайраткер, устаз, жазыўшы, журналист ретинде ўзиниң барлық саналы өмирин қарақалпақ халқының көркем әдебиятын раўажландырыўға, әдебиаттаныў хәм фольклортаныў илимин изертлеўге бағышлады. «Илим менен бахыт жолы ашылар» дегениндей, Сарыгул апаның көркем әдебиаттағы хәм илимдеги пидайы хызметлерин өсип киятырған жас әўладларға үлги етиў максетинде биз, устаз бенен сәўбетлесиўимизди кең оқыўшылар қәўимине қысқаша мазмунда усынабақшымыз.

– Ең биринши жазған шығармаңыз хәм илимий мақаланыз ҳаққында еске түсире аласыз ба? Ол неге арналды?

– Ен биринши шығармам студентлик жылларымда «Жас ленинши» (хәзирги «Қарақалпақстан жаслары») газетасында басылған «Қошқаршақ гүллери» деген гүрриңим еди. Әлбетте, гүрриң жаслардың сүйикли темасы мухаббат ҳаққында жазылды. Ал, илим тараўында ең биринши мақалам «Бердақ шығармаларында эпитетлер» деп аталады. Бул студентлердиң илимий конференциясында ислеген баянатым еди. Мен оны «Әмиўдәрья» журналына беремен деп ойламадым. Конференцияның қарары менен журналға жиберилди. Басылды, мен өзим ҳайран қалдым.

– Сизиң жазыўшылықтағы, илимдеги жумыс ислеў тәртибиниз қандай?

– Қалай жазыўшы болдым, оны өзим сезбей қалдым. Әсиресе, «Тәғдир» трилогиясын қалай жаздым, өзим де ҳайран қаламан. Ал, енди илимий жумыс басқаша. Алдыңда план, неге жазып атырсаң, не айтпақшысаң барлығы турады. Екеўи де, дөретиўшилиқ. Айырмашылығы, илимде сеннен бурын изертленген бир неше мийнетлер бар. Сен соларды жуўмақлап, кемис жерин толтырып, жаңа жумыс дөретесең.

– Сондай-ақ ең көп ўақытларыңызды алған хәм тез жазған илимий мийнетиңиз хәм көркем шығармаңыз ҳаққында сөз етсеңиз?

– Мен тез жаза алмайман Қайта ислемей жазған шығармам «Хаяллар» повестим. Бир отырғанда идея келди, жазып тасладым. Өзиме повесттиң даўамы бар сыяқлы сезиледи. Илимде тез жазыў қыйын. Йош пенен таллаған шығармам И.Юсуповтың «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңи. Илимий жумысты тез жазыў қыйын. Рецензия жазыў дар алдына барыў менен бирдей, шығарманы я қаралайсаң, я ақлайсаң. Егер, жазыўшыны натуўры бахаласаң ол қайтып қолына ручка алмай кетиўи мүмкин. Шығарманы бахалаўдың рецепти жоқ. Тек әдебиатшы дурыслы, объектив пикирди айтыўы керек. Алды менен оны изертлейсең, материал жыйнайсаң, соң анализ, соң жазыў. Қанша этаплардан өтесең.

– Сиз илимий хәм көркем дөретиўшилигиниңиздиң ең бир гүлленген дәўири деп қайсы ўақытларды, жылларды айтар едиңиз?

– Көркем дөретиўшиликте «Хаяллар» менен «Тәғдир» трилогиям. Илимде мениң куўанышым да, табысым да қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» ға хәм «Едиге»ге арнап өткизген халықаралық конференцияларым болды. Бул еки дәстан қарақалпақ халқының тәғдиринде айырықша орны бар дәстанлар. «Қырық қыз» қарақалпақлардың қаны менен қарысып кеткен дәстан. Мен өзим Тумаристиң халық аўызында айтылып, неше әсирлерден бери, неше мәртебе өзгериске ушырап жеткен нускаларын көп оқыдым. Олай деўимниң себеби мынаў: қарақалпақ халық дөретиўшилигинде хаял патшалар ҳаққында аңызлар бар. Аңыз әлбетте тарийхий хўжет бола алмайды, бул халықтың ядында сақланған нуска.

Халық басынан өткен ўақыяларды аўыз еки түрде бизге жеткизе алады. Рус тарийхшысы Каразин Шымбайдың шар базарында отырған кемпирден «Хаял патша ҳаққында ертект»и жазып алады. Бундай ертектлер қарақалпақларда көп болыўы да мүмкин. Және бир дерек қарақалпақ урыўларының атларында сақланған. Мүйтен урыўының әскерий ураны Ақшолпан, қыятларда Арыўхан болған. Ақшолпанның ери мүйтенлердиң батыры болады, ол урыста қайтыс болады. Ақшолпан баласын жасырып сақлайды, себеби душпанлары оның баласының барлығын билсе оны өлтириўи мүмкин еди. Бала ержетип урысқа қатнасады. Урысқа қатнасқанлар өз урыўларының уранын айтып жаўға топылады екен. Бала анасына келип «хәммениң ураны бар, мениң ураным жоқ, мен нени уран етемен» дегенде Ақшолпан «мени уран ете ғой» деген. Соннан Ақшолпан мүйтен урыўының ураны болған. Булардың барлығы халықтың фантазиясынан туўылған деталлар емес, булардың хәр биринде шынлық бар. Мен Тумаристин прототипи деп батыр қыз Гүлайымды ойлайман.

Ал, «Едиге» дәстаны совет хўкиметиниң қаралап, оны изертлеў, жазып алыў қадаған етилген дәстан. Усылай халық мүлки ярым әсир репрессияда жасады. Өткен әсирдин 90-жыллары ғана бул дәстанды басып шығарыўға еристик. 2000-жылларға келгенде «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» хәм оны изертлеў мәселелери» темасында халық аралық конференция өткердим. Конференцияға келген Қазақстан Илимлер Академиясының академики Р.Бердибаев «Сизлер мәрт, батыр халық екенсиз, «Едиге» дәстаны бар халықлардың ишинде биринши болып халық аралық конференция өткерип атырсыз» деген сөзди айтты. Усы конференциялардан соң шет ел журналларында бизлер хәққында мақалалар шыға баслалы. Мысалы, Кипрде, Стамбулда, Бакуде конференциядан алған тәсирлерин илимпазлар жазды. Бизиң фольклорды аўдарыў изертлеў менен шет ел илимпазлары шуғыллана баслады. Азербайжан илимпазы Гулли Илоғлы меннен алып кеткен қарақалпақ ертектлерин баспадан шығарды. Туркияда Жейхун Ведат Уйғыр тәрәпинен «Қырық қыз» дәстаны Анкарада баспадан шықты. Москвада Жәхән әдебияты институтында «Қырық қыз» дәстаны баспаға таяр тур. Туркияда, Кипрде қанша журналларда бизлерди мақтап мақалалар шықты. ЮНЕСКО жәрдемінде «Едиге» дәстанының бурын баспадан шықпаған Өтенияз жыраў вариантын баспадан шығардым.

Екинши мениң қуўанышым қарақалпақ фольклорының 100 томлығын баспадан шығарыў ушын жазған илимий проектлерим болды. Баспадан шығарыў жумысын академик Н.Айымбетов иске асырды, бул ушын оған раҳмет айтаман.

Үшинши мениң қуўанышым қарақалпақ жыраўы хәққында изертлеўлерим. 41 халық аралық конференцияда баянат ислеп, бул әжайып өнери бар талантлы халқымды дүньяға таныстырғаным деп айта аламан. Қарақалпақ жыраўының дәстан атқарғанда иштен тамақтан қырылдаған даўысы әйемги дәўирден сақланған естелик. Неге биз буған естелик ретинде қарамаймыз? Музыка болғаны ушынба? Қорқыт атаға арнап Туркияда Куня қаласында халық аралық илимий конференция болды. Ал, Қорқыт атаның өзи атқарған «Қорқыт» мелодиясы бар. Сол музыканың өзи де тарийхый естелик. Усы даўыстың естелик екенлигин неше мәртебе жаздым. Ақыры бул даўыс еле дүнья бослық, кеңислик ўақтында узақтағы адамларға жыраў даўысы жетиў ушын усылай атқарған. Ал, қарақалпақ жыраўының қобызы да әйемги дәўирден қалай соғылса сол турысында бузылмастан жетти. Олай деўимниң себеби, қобызды соққанда әйемги дәўирде бар үскенлер пайдаланған. Тут ағашы түйениң маңлай териси, аттың қуйрық қылы, қабак, ериктиң шайыры пайдаланылған. Көринип турыпты, адамзат темирди, мысты пайдаланыўды билмеген дәўирден дерек береді. Мен дәстан қол жазбаларын хәм магнит пленкасына жазып алынған материаллардың барлығын изертлеп, қарақалпақ жыраўының дәстанды 150 нама менен атқарыўын таптым хәм оның энциклопедиясын жаздым. Бул дүньяда исленбеген жумыс. Мысалы, Гомердин «Илиада»сы, французлардың «Роланд хәққында жыр», немецлердин «Нибелунг хәққында жыр» эпослары қандай намалар менен атқарылды, илимде ол хәққында мағлыўмат жоқ. Бул эпослар дөреген дәўиринде қарақалпақ эпослары барма еди? Әлбетте, бар еди. Б. э. ш. IV әсирде бизге келген әйемги греклер массагетлердин «Тумарис» деген эпосы бар екенлигин жазған. Бирақ, бул эпос жазба түрде жетпегенлиги себепли биз сөз ете алмаймыз. Жыраў музыкаларын анықлаў маған аңсат болмады.

– Сиз көркем шығарма жазғанда идеяны мазмун етесиз бе, ямаса мазмуннан, ўақыядан идея шығарып жазасыз ба?

– Идея болмаса мазмун болмайды. Идеядан мазмун туўылады. Мазмун сол идеяны

ашатуғын жол.

– Сиз өзиниздің жеке дөретиўшилигиңизде қайсы сөз шеберин руўхый жақтан устаз санап, шығармаларынан тәсирлендим айта аласыз? Усы орында гүрриңлериңизге, повестлериңиз бенен «Тәғдир» романыңыздың жазылыўына тәсири болды ма?

– Әлбетте болды. Мениң ең жақсы көрген, өзиме устаз тутатуғын жазыўшыларым Әлишер Наўайы, Мақтумқулы, А.С.Пушкин, Л.Толстой, Абдулла Қәдирий, Абай, М.Әўезов, Ш.Айтматов, айта берсем көп. Мен булардың хәр қайсысынан тәрбия алдым.

– Еле де көп нәрселер дөретиўим мүмкин еди, бирақ оған хәр қыйлы себеплерге байланыслы үлгере алмай атырман деп өкиниш билдирген пайытларыңыз болған ба?

– Мениң шығармаларым 10 том екен. Усы жазғанларымды шығара алмағаныма өкинемен.

– Сиз халқымызға илим тараўында да фольклоршы хәм әдебиятшы алым сыпатында жақыннан танылғансыз? Сиз өзиниздің илимий жумыслар менен шуғылланған дәўирлериңизде, ямаса соңғы жыллары изертлеген мийнетлериңизде жетерлише изертлеў жумысларын алып бардым деп есаплайсыз ба? Ямаса, еле ислениўи керек, шешилиўи зәрүр машқалалар бар еди, қалып қойды деп өкинген пайытларыңыз болған ба?

– Әлбетте ойлар, планлар, үлгере алмаған мәселелер хәр бир илимпазда болады. Оны шәкиртлери орынлайды деп ойлайман.

– Сиз илимпаз сыпатында, жазыўшы сыпатында ели-халқымызға белгили көплеген талантлы инсанлар менен заманлас хәм тәғдирлес болып жасағансыз. Өзиниздің өмириңиз де жанлы тарийх десек болады. Усындай өзиниз көрген, бирге ислеген заманласларыңыз хәм устазларыңыз ҳаққында жақын өтмиш хәм хәзирги дәўирдің кесиспесиндеги ўақыяларды сәўлелендиретуғын эссе жанрында көркем шығарма, ямаса китап жазыў нийетиңиз бар ма?

– Әлбетте жазғым келеди. Олардың әжайып портретин сөз арқалы дөретким келеди. Айтқанындай әжайып устазлардан билим алдым. Қарақалпақ илиминиң көрнекли ўәкиллери Айтжан Есемуратов, Сражатдийин Ахметов, Камал Молдахметов, Тәжен Изимбетов, кандидатлық диссертацияма илимий басшы болған Марат Нурмухамедов, докторлық диссертацияма кеңесши болған З.С.Кедрина булардың барлығы атақлы илимпазлар. Өзбек илимпазларынан Иззет Султанов, Төре Мырза, Б.Назаров, Э.Каримов, Л.Каюмов, қазақ илимпазларынан Р.Бердибаев, М.Қаратаев, Құлбек Ергобек, Ш. Ыбыраев, қырғыз илимпазларынан Р.Қыдырбаева, азербайжан илимпазы Гулли Илоғлы, түрк илимпазларынан Фикрет Туркмен, немец илимпазларынан К.Райхл х.т.б. Бул илимпазлардың хәр бири маған кеңес берди, олар менен дос болып қатнастым. Олардың көпшилиги хәзир арамызда жоқ, мен олардың балалары, шаңарағы менен қатнасаман. Бул илимпазлардың хәр бири маған жәрдем берди. Мысалы, И.Султанов мен докторлық диссертациямды Алматыға барып жақлайын дегенимде «Хеш жаққа кетпейсең, усы жерде жақлайсаң» деп қоллап-қуўатлады. Төре Мырза барқулла мениң жумысларымды мақуллап, ғамхорлық етип жүрер еди. Ал, Құлбек Ергөбекке мен апа болдым. Ол өзиниң илимий басшысы Б.Кенжебаев инфаркт болып төсекте жатқанында оған ҳаялы менен екеўи қарағанын айтқанда мен жылап жибердим, оны барып қушақлап баўырыма басып, мен сени қыяметлик ини еттим» дегенимди билмей қалдым. Соннан бери Құлбек мениң иним. Мениң заманласларым да әжайып талантлы адамлар еди. Камал Мәмбетов, Камал Худайбергенов, Султамурат Аллаяров, Жанабай Нарымбетов, Қонысбай Камалов, бизиң изимизде киятырғанлар Қурбанбай Жәримбетов, Кеңесбай Алламбергенов х.т.б. толып атыр.

PS. Автордан: Бизиң сәўбетлесимиз филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери, Беруний атындағы Өзбекстан Республикасы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты Сарыгул Бахадырова болды. Әлбетте, алым хәм жазыўшының келешекте дөретиўшилик хәм илимий ислериңизде әўмет тилеп қаламыз!.

ХОЖАМУРАТ ТУРЫМБЕТОВТЫҢ КӨРКЕМ ДӨРЕТИЎШИЛИГИН ҮЙРЕНИЎ ЗЭРҮРЛИГИ

Тлеуниязова Г.

Өз РИА Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим
изертлеу институты киши илимий
хызметкери, Нөкис қаласы
+998933608329

Аннотация: Мақалада усы жылы 100 жасқа толған мархум шайыр Х.Турымбетовтың дөретиўшилик тулғасын үйрениўдиң зэрүрлиги тийкарланады.

Таяныш сөзлер: Х.Турымбетов, дөретиўшилик шеберлик, шайыр, драматург, очерк, балалар шайыр, поэма.

Хожамурат Турымбетов урыстан кейинги қарақалпақ әдебияты ўәкиллериниң бири сыпатында өз заманының талабынан келип шығып, өзиниң талантының, қәбилетиниң, излениўшеңлигиниң шеңберинен келип шығып, өз дәўирин, заманластарының қәлб жаңғырығын жырлаўға хәрекет етти. Оның қарақалпақ поэзиясына хәм улыўма қарақалпақ әдебиятына қосқан үлесин хәм оның дөретиўшилик шеберлигин изертлеўдиң зэрүрлиги төмендегилерде көринетуғынлығы белгили болады:

1) Х.Турымбетов дөретиўшилигинде оның көпшилик шығармалары поэзиялық туўындылар болып табылады. Шайырдың лирикалық қосықлары, поэмалары, балаларға арналған қосықлары белгили дәрежеде қарақалпақ поэзиясына қосқан үлесинен дерек береді. Ол бир қанша қосық формаларын рус хәм басқа халықлар әдебиятынан өзлестирип, қарақалпақ поэзиясын жаңа көркем формалар менен жетилистирген шайыр сыпатында да тән алынды.

2) Шайыр қосықларын қысқа, ықшам миниатюралық сюжетлер тийкарында жазыўдын да шебери болып табылады. Оның сюжетли қосықлары шайыр жасаған дәўир қарақалпақ поэзиясының жетискенликлери болып хызмет етеди.

3) Х.Турымбетов поэмаларында символикалық-метофоралық, аллегориялық усылларды поэманың композициялық хәм сюжетлик пүтинлигин тәмийинлеўде қолланып, жанрдың раўажланыўына үлес қосты.

4) Шайыр балалар поэзиясына үлкен дыққат қаратып, бул саланың да раўажланыўына үлесин қосты. Оның балаларға арналған «Кеўилли гүррин» «Гүлимсең», «Кемпир хәм ақлық», «Гөжек», «Оқыўшы жастың қосығы», «Таўық хәм шөжелер» сыяклы қосықлары хәм поэмалары орын алған «Палапан» топламы 1971-жылы басылып шықты. «Палапан» поэмасы ҳаққында әдебиятшы Т.Мәмбетиниязов: «... бул поэма шайырдың үлкен табысы, өйткени онда шайыр ўақыяны бала уғымында баянлайды. Поэманың тили жеңил, қосық қурылысы да, ўақыя да онша аўыр емес, жаслардың уғымына сәйкес келеди» [1; 267] деп, шайырды балалар поэзиясы шебери сыпатында баҳалайды.

5) Х.Турымбетов қарақалпақ әдебиятында Ә.Шамуратов, Қ.Әўезов, Ж.Аймурзаевлар қатарында драмалық шығармалардың қәлиплесий барысына қатнасты. Оның «Бахытлы қыз» бир акти сазлы комедиясы нотасы менен Москвада «Искусство» баспасында китап болып басылып шықты (1964). Сондай-ақ, 1964-жылы «Әмиўдәрья» журналының №3 санында «Ақылыңнан айналайын» атамасындағы үш акти, 4 картиналы сазлы комедиясы басылып шықты. Драмалық шығармалары қысқа көринисли комедия жанрында жазылған.

6) Х.Турымбетов журналист-публицист сыпатында да белгили. Оның бир қатар очерклери әдебиятымыздағы очерк жанрының ең жақсы үлгилеринен есапланады. Р.Қадиров бирге жазылған «Ақ алтынлы аўылда» («Әмиўдәрья», 1965, – № 9. – Б.28-49.) очерки 14 бөлимнен ибарат болып, хәр бир бөлимге өз алдына атама таңланып, лексикалық көркемлиги жоқары дәрежеде факт хәм көркем тил имканиятларын шебер қарыстырып, тартымлы сүүретлеп жазылған очерки болып есапланады.

7) Х.Турымбетов өз ўақтында қарақалпақ әдебиятының күн тәртибиндеги мәселелерине жедел қатнасып, өзиниң пикирлери менен баспасөзде көринип жүрди. «Поэзия шыңына талпыныўшылық», усы журналдың 1962-жылы №8-санында жәрияланған «Оқыўшыларды

ойландыратуғын поэзия керек» мақалаларында поэзияның әҳмийетли мәселелери хэм сол дәўирдеги раўажланыў өзгешеликлери сөз етиледі. «... бир канша жаслардың, хәттеки көптен қәлем услап жүрген шайырлардың да бир қатарына тек еки тема тән. Ол темалар мақтаў хэм жаманлаў! ... Бундай усыл көркем сюжетти дәретпей, натурализмге алып баратуғынын, ал қурғақ натуралистлик методтың реалистлик методқа қарма-қарсы екенлигин ядынан шығарады» [2; 98]. Шайырдың поэзия дәретиўшилерине байланыслы сапалы қосық дәретиў бойынша айтылған бул пикирлери бүгинги күнде де әҳмийетин жойтқан жоқ.

8) Х.Турымбетов рус тилинен Максим Танктың «Еки хат» қосығын, татар тилинен Муўса Жалийлдың «Жаса ана», «Тоғай» қосықларын қарақалпақшаға аўдарып, қарақалпақ оқыўшыларын басқа халықлар әдебияты менен таныстырыўға хәрекет етти.

Х.Турымбетовтың дәретиўшилигин тутас алып қарағанда айырым қосықларында қурғақ пикирлеў, образсыз сөзлерден пайдаланыў, көп сөзлилик, мазмундағы сайызлық, шығармалары мазмунын үстем идеологияға бойсындырыў сыяқлы ол дәретиўшилик еткен дәўирге тән кемшиликлер де гүзетиледи. Соған қарамастан, қарақалпақ әдебиятының раўажланыў жолын өтеўинде шайыр шығармаларының орны гиреўли.

Әдебиятлар:

1. Мәмбетиязов Т. Жаңа қарақалпақ поэзиясы хэм дәўир талабы. – Нөкис: Билим, 1994.
2. Турымбетов Х. Оқыўшыларды ойландыратуғын поэзия керек. // «Әмиўдәрья» 1962. – № 8.

**БАХТИЁР ГЕНЖЕМУРАТОВНИНГ КОМПОЗИЦИОН УСУЛЛАРДАН
Фойдаланиш Маҳорати**

Тлеуниязова Гулмира

Ўз РИА Қорақалпоғистан бўлими Қорақалпоқ
гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти
катта илмий ходими, Нукус шаҳри
+998933608329

Аннотация: Мақолада таниқли қорақалпоқ шоири Бахтиёр Генжемуратовнинг ижодий лабораториясига оид масалалардан бири - унинг шеър матнини тузишда фойдаланган ҳар хил композицион усулларнинг бадий композицион хусусиятлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: композицион усуллар, индивидуал маҳорат, шоир, шеър.

Ҳозирги бутун жаҳон интеграциялашиш жараёни, глобаллашув ва ахборот алмашишнинг тезлиги инсоннинг руҳий оламини теран ифодалайдиган, унинг қалбини тез забт этадиган лирикада ҳам ўз аксини топди. Бу эса ўз навбатида қорақалпоқ лирикасидаги композицион изланишларни замонавий бадий-эстетик ўзгаришлар сатҳида ўрганишга зарурат туғдирди.

Лирикада ўй-фикрни беришда мос равишда композицион усуллар танланади. Қорақалпоқ шоири Б.Генжемуратов лирикасида энг кўп қўлланиладиган усул – такрор бўлиб, унинг шеър матнидаги энг кичик шакли товуш такроридан бошлаб, образ ёки деталларнинг такрорини билдирадиган лейтмотивгача учрайди. Улар мазмунни (лейтмотивлар, анафоралар) ва ташқи композицияни (эпифора, аллитерация, радиф, нақорат) шакллантириш сингари банд композицияси билан боғлиқ вазифаларни бажаради.

Ёнма-ён қўйиш усули ҳам шоир лирикасида энг кўп қўлланиладиган усул ҳисобланиб, икки қисмдан иборат: биринчи қисм объект, иккинчи қисм унинг модели вазифасини бажаради. Ёнма-ён қўйиш усулининг бадий воситаси параллелизмлар ҳисобланади. Ҳозирги қорақалпоқ лирикасида, шу қаторда Б.Генжемуратов шеърлятида ҳам ёнма-ён қўйиш усулини ўрганиш борасида шу каби хусусиятлар кўзга ташланади: 1. Ёнма-ён қўйиш усули лирик асар композициясини ташкиллаштиришда иштирок этади. Бунда ритмик-синтактик ва интонацион параллелизмлар етакчилиги кузатилади. 2. Лексик-морфологик параллелизмлар лирик асардаги бадий бирликларнинг симметрик мослигини таъминлашга қатнашади. 3. Жонлантириш, аллегорик ва антитеза усулларида қўлланилган ёнма-ён қўйиш усули стиллик-композицион вазифа ўтайди. 4. Ёнма-ён қўйиш усулининг услубий-композицион вазифаси лирик қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини табиат манзаралари билан параллель қўйиб тасвирлаш орқали ифдаланади.

Образларнинг антитезига асосланган композицион усул бўлган қарама-қарши қўйиш аввал қарама-қарши сифатга эга образлар, эпизодларни тасвирлашда эртак ва бошқа сюжетли асарларда кенг қўлланилган бўлса, «вақт ўтиши билан, даврдан-даврга антитезалар (персонажли ва воқеали) билан бир қаторда... бир вақтнинг ўзида ҳар хил ва ўхшаш факт ва ҳодисаларни қатор қўйишлар ўрнашиб борди» [3; 310]. Б.Генжемуратов лирикасида қарама-қарши қўйишнинг антитеза, образли-манتيкий қарама-қарши ва яширин турлари кузатилади.

Шоир лирикасида лирик асар тузилишида оддий такрор бадий натижа беришда етарсиз бўлганда, бирдек образ ва деталларни танлаш йўли билан таъсирчанликни орттирмоқчи бўлганда қўлланиладиган кучайтиш усулининг градация ёрдамида юзага келган шакли ҳам мавжуд.

Дастлаб кино санъатида кенг қўлланилган монтаж [2; 586] адабиётшуносликда матннинг бир-бирига мос бўлмаган икки элементи, икки образи қатор жойлашганда янги маъно пайдо қиладиган композицион усул сифатида яна ҳам теранроқ маънога эга бўлди. Б.Генжемуратовнинг «Дарёларнинг тескари оққанини кўрдим» деб бошланадиган шеърда бир-бирига зид тушунчалар ҳар мисрада ва мисра ичида ёнма-ён қўйиб тасвирланади:

Дарьялардың терис аққанын көрдим.

Көрдим булақлардың тасқа айналғанын,

аспанда бултлардың лаўлап жанғанын [1; 6].

Мисолда тескари томонга оққан дарё, тошга айланган булоқ, осмонда ёнаётган булут каби ички қарама-қаршиликка эга, мантиқий жиҳатдан боғлиқ бўлмаган фикрлар ҳар бир мисрада берилган. Ҳар бир сатр ўз олдига хулосага эга. Шеърдаги «Ўлиб тирилганнинг куни курсин» деган етакчи фикр ички зиддиятга тўла фикрларнинг ёнма-ён қўйилиб тасвирланиши орқали етказиб берилган. Бир қарашда ўзаро мантиққа эга бўлмагандек тўйилган мисралардаги фикрлар шеър давомида лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини етказиб бериш учун қўлланилган.

Шоир шеърлятида булардан ташқари очик композиция, халқали композиция, бурама композиция, занжирли композиция, ойнабанд композиция, амебей композиция, туташув, ва бошқа бир нечта композицион типлар аниқланди. Шунингдек, ретроспекция усули, тўқима, урчукли (шарнирний) усулларда композиция қуриш хусусиятлари шоир изланишларида кузатилади. Б.Генжемуратов лирикасида қўлланилган композицион усуллар шеърни мазмунан ва шаклан ташкиллаштиришда, ижодкорнинг лирик асар композициясини яратишдаги поэтик маҳоратини юзага чиқаришга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: Интелвак, 2001.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002.

К.АЛЛАМБЕРГЕНОВ – БЕЛГИЛИ ФОЛЬКЛОРИСТ

Утамбетова. А.Ж.

Ўзбекистон Республикаси илимлар академияси
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлар илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы
+998913715812

Аннотация: Мақалада салмақлы фольклорист, шебер проза доретиушиси К. Алламбергеновтың қарақалпақ ауыз еки әдебиятын рауажландырыуадағы илимий мийнетлери хақкында сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: фольклор, әдебият, проза, тарийх, халық, әсир, миллет, айтыс жанр.

Қарақалпақ әдебият таныу илиминин рауажланыу барысына сер салып қарасак, онын ең көп изертленген тараулары фольклор менен ХХ әсирге шекемги әдебиятымыз тарийхы екенлиги бәршемизге мәлим. Атап айтсак, фольклорда эпослар менен бир қатарда нақыл - мақаллар, ертеклер, жумбақлар, салт дәстүр жырлары әдеуир изертлениуин тапса, ал революцияға дейинги қарақалпақ әдебиятында Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ бабаларымыздың өмири хәм доретиушилиги бир қанша диссертация жумыслары менен монографиялық изертлеулердиң илимий объектине айланды. Лекин фольклор менен әдебият тарийхында еле ислениуи керек бир қанша мәселелер; мысалы, фольклор менен әдебияттың өз-ара қатнасы, биринен екіншисине өсип өтиу жоллары конкерт жанрлар негизинде изертлениуин күтип турған темалардың бири еди. Фольклордың көпшилик жанрлары хақкында арнаулы илимий изертлеу жумыслары жүргизилгени менен айтыс жанры хақкында жумыслар, дерлик, жоқ есабы еди.

Белгили илимпаз К.Алламбергенов әйне усы мәселени көрегеник пенен изертлеу объектине алып, қарақалпақ айтысларының өзгешеликлери; пайда болыуы менен рауажланыуының тийкарғы бағдарлары тарийхый-теориялық тийкарда ашып беріуге еристи. Хақыйқатында да хәзирги әдебияттаныуда айтыс хақкында айтылған улыума пикирлердиң орын алғаны болмаса, ал улыума айтысты шайырлар айтысын жеке алып изертлеген, жанрлық, идеялық-көркемлик өзгешеликлери анықланған диссертациялық ямаса монографиялық мийнетлер жоқ еди.

К.Алламбергенов өзинин илимий изертлеулеринде тек қарақалпақ әдебияты ғана емес, қазақ, қырғыз, өзбек, түркмен сыяқлы қоңсылас халықлар әдебиятын үйренип өзинин илимий-теориялық пикирин билдиреди. Соның менен бирге К.Алламбергенов қарақалпақ әдебиятындағы шайырлар айтысы материалларынан идеялық-көркемлик өзгешеликлери, жанрлық, формалық сыпатлары бойыншада рауажланыуының баслы бағдарлары менен де белгили дәрежеде парқ етип туратуғынын дәлиллеп берди.

Қарақалпақ әдебиятында шайырлар айтысын жоқарыда айтылған тууысқан халықлар әдебиятындағы шайырлар айтысы менен биргеликте, салыстырмалы методта алып изертленгенде ғана шешилетуғын ұазыйпа еди. Бул актуаль проблеманы К.Алламбергенов өз алдына орынлы түрде алға қойған хәм оны табыслы орынлаған. Айтыслардың теориялық, практикалық мәселелери қазақ әдебиятында бир қанша толығырақ ислегени көринеди, айтысларды жыйнап бастырып шығаруу, оны изертлеуге болған қызығыушылық тууысқан халықлар әдебияты сыяқлы қарақалпақ әдебиятында бираз дәуирден баслап жүзеге келген – деп пикир билдиреди.

Илимпаз хәм жазыушы К.Алламбергеновтың «Қарақалпақ әдебиятында айтыс» атлы монографиясында қарақалпақ әдебиятындағы шайырлар айтысының өзгешеликлери; пайда болыу менен рауажланыуының тийкарғы бағдарлары, тарийхый теориялық хәм рауажланыу жолларын шебер илимий түрде ашып беріуге ерискен.

Бул айтыс жанрының тийкарғы өзгешеликлери мәселеси, оны ауыз әдебияты үлгисинен жазба әдебиятлық сыпатқа дейин ара үзбей әкелип турған тийкарғы белги не? – мине усы мәселелерге К.Алламбергенов өзинин илимий пикирлерин билдирген..

Жуумақластырып айтқанымызда К.Алламбергенов тек ғана қарақалпақ фольклорының айтыс жанрының рауажланыуына үлес қосып қоймастан түркий тиллес халықларының фольклористлеринин арасында бириншилерден болып Едигениң барлық версиялары бой-

ынша тутас типологиялық, текстологиялық таллаў жасағанлығы да кең жәәмәтшиликке мәлим.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. К.Алламбергенов. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995
2. К.Алламбергенов. Каракалпакский народный эпос «Едиге»; (Генезис. Жанровые признаки. Типология нац. версий). - Ташкент, 1996.
3. К.Алламбергенов. Едиге, «Едиге» дәстаны, Алтын Орда ҳәм Маўараўннахр тарийхының гейпара мәселелери. -Нөкис: «Билим», 2017

O'QUVCHILARNING BADIY ASARLARGA BO'LGAN QIZIQISHLARINI OSHIRISH BORASIDA FIKR-MULOHAZALAR

Ismanova Gulbahor G'ofurovna

Namangan viloyati Norin tumani

25-maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Telefon nomeri :+99894 303 87 72

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asarlarni o'qib, tahlil qilish, o'quvchilarning badiiy asarlarni o'qishga qiziqishlarini oshirish borasida e'tibor qaratiladigan jihatlar haqida so'z boradi

Kalit so'zlar : kitob, madaniyat, ma'naviyat, o'tmish, kelajak, yoshlar, o'quvchi, badiiy asarlar

Kitob. Insonni komillikka eltuvchi asosiy vosita. Badiiy asar insonni ruhan va ma'nan sog'lom qiladi, albatta. Shunday badiiy asarlar borki, ularni o'qib, butunlay boshqa insonga aylanmoq, kitobdagi davrga tushib qolmoq, asar qahramonlari bilan yashamoq, ularga mehrimizni bermog'imiz, nafratimizni ham oshkora namoyon qilmog'imiz mumkin. Bu bizga badiiy adabiyotning ta'siri, xususan, so'zning qudratidir. Kitob- insonni komillikka, yuksaklikka eltuvchi ajoyib xazina.

O'tmish voqealarini, tarixda bo'lgan muhim hodisalarni biz agar kitob atalmish manba bo'lmaganda qayerdan ham bilardik? Albatta, dastlab og'zaki nutq, buning natijasida esa xalq og'zaki ijodi namunalari paydo bo'lgan, yozma nutq jarayonida esa yozma manbalar dunyo yuzini ko'rdi. Dastlabki yozma adabiyot namunalari murojaat etsak, O'rxun- Enasoy yodgorliklari, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ot at turk" asari, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlari yaratilganligiga necha asrlar bo'lsa ham, ulardagi mazmun-mohiyat hali hanuz eskirgani yo'q. Masalan, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida asar qahramoni o'sha davrdayoq turk xalqini mustaqil ko'rishni orzu qildi va buning uchun yurtini birdamlikka, hamjihatlikka chaqirdi, o'z maqsadiga erishib, yurti ozodligini bayramdek kutib oldi. To'g'ri, asar toshga yozilgan, lekin undagi ma'lumotlar oltinga teng. Xalq og'zaki ijodi namunalari, o'zbek tili grammatikasi, fonetikasi, dialektologiyasi, undagi soz yasash qonun - qoidalari haqida Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devoni lug'ot at turk" asarida so'z yuritib, o'zbek tilshunosligida birinchi lug'atni yaratdi va birinchi o'zbek tilshunosi degan sharafli nomga sazovor bo'ldi. Bugungi kundagi rahbar ma'naviyati, jamoani boshqarishda e'tibor qaratiladigan jihatlar haqida, inson odob-axloqiga oid qarashlarini Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asari orqali belgilab bergan. Bu asarlar davrlar o'tsa ham insonlarga ezgulik ulashishdan to'xtagan yo'q.

Kitob, uning inson ma'naviyatida tutgan o'rni haqida so'z borganda, adabiyotimiz quyoshi hisoblanmish Mir Alisher Navoiy nomini eslamalikning iloji yo'q. Chunki Navoiy asarlari bilan insonlarga ma'naviy ozuqa bera oldi, lirik ash'orlari bilan ham xalqning yurak-yuragidan joy oldi. Alisher Navoiy buyuk asari hisoblanmish "Xamsa"ni yakunlab, Xuroson hukmdori, do'sti Husayn Boyqaroga taqdim etadi. Husayn Boyqaro kitobni ko'zlariga surtib, Navoiyga minnatdorchilik tariqasida o'zining sevgan otiga mindirib, Hirot ko'chalarini aylantiradi va o'zi jilovdorlik qiladi. Qarang, buyuk shohning bir shoirga bo'lgan izzat-u ehtiromini.

Bizning yurtimizda ham ijodkorlarga, adabiyotimiz xazinasini o'zining buyuk asarlari bilan boyitayotgan ijod ahliga davlatimiz tomonidan, xususan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan e'tibor qaratilib, ular munosib taqdirlanib bormoqdalar. Buyuk-buyuk asarlar yaratilmoqda, adiblarimiz nasriy asarlarini, shoirlarimiz she'r-u ash'orlarini, dramaturglarimiz dramatik asarlarini o'quvchilarga taqdim etmoqdalar. Xo'sh, bugungi kun o'quvchisi bu imkoniyatlardan to'g'ri foydalangan holda bu asarlarni o'qib, tahlil qilib bormoqdami? Texnika asri atalmish bu davrda hamma vaqtdan unumli foydalanish yo'lini qildirgan holda, mobil telefoniga yoki kompyuteriga murojaat qiladi. O'zi qildirgan ma'lumotni bir zumda topadi ham. Shu tariqa asrlar davomida bizga eng yaqin do'st bo'gan, ma'naviy ozuqa bergan kitobga e'tibor pasayib ketdi. Birinchi o'zbek romani bo'lgan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asari chop etilishi bilan kitob qo'lma-qo'l bo'lib ketar, navbatda turganlarning son-sanog'i yoq bo'lib, hatto asarni boshdan-oyoq yod olganlar ham bo'lgan ekan. Bundan bir asr ilgari insonlarning kitobga, badiiy asarga mehri shunchalik baland bo'lganini eshitib, bir tomondan xursand bo'lasan, bir tomondan bugungi davrdagi ba'zi yoshlar bilan solishtirgan holda lol qolasan. Jahon adabiyotining yirik vakili, birinchi bo'lib hayvonlar obrazni badiiy adabiyotga olib kirgan ijodkor Ernest Tompson o'z tarjimai holida yozishicha, yoshligida "Kanada qushlari" asarini kitob dokonda ko'rib qolib, uni

sotib olish uchun bir necha yumushlarni bajarib, kitobga yetarli mablag' to'plaganini aytadi. Va uning ham "Jonivorlari haqida hikoyalar" asari shu darajada mashhur bo'lib ketadiki, kitob qo'lma-qo'l o'qiladi, uni tik turib o'quvchilar ham bo'ladi. U paytda yozilgan asarlar bilan bugungi kundagi asarlarining farqi bormikin yozilishida? Lekin bugun o'sha asarlarni ham yangi nusxada chop etib, qo'lga tutqazilsa ham o'sha davrdagidek kitobga mehr qo'yib o' qiydiganlar kamroq. Yoshlarning kitobga, badiiy asarlarga bo'lgan e'tiborini kuchaytirish maqsadida davlatimiz rahbari tomonidan ham qarorlar e'lon qilinib, bir qator kitobxonlik ko'rik-tanlovlari tashkil qilindi. Bu tanlovlarda yoshlarning to'lib-toshib qatnashayotganligini ko'rib xursand bo'lamiz. "Yosh kitobxon" tanlovida g'olib bo'lib "Spark" avtomobilini qo'lga kiritgan yoshlarga havas qilmagan yosh-u qari qolmadi. Tanlovlar ta'sirida, kitob reklamalari tufayli o'quvchilar orasida kitob o'qish madaniyati oshib bormoqda. Internet orqali kitob o'qish, audiokitoblarni tinglash ham foydali, lekin jonli kitobga nima yetsin? Kitobda qahramonlar holatiga ta'sirlanganingizda ko'z yoshingiz tomadi, bir betni tugatsangiz, ikkinchi betiga shitirlatib varoqlab o'tkazasiz, qog'oz kitobning o'z hidi, o'z sehri bor. Buni kitobni o'qigan odamgina his qila oladi, xolos.

Yaqinda mobil telefon orqali O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarini o'qib chiqdim. Avval qog'oz kitob orqali o'qiganimda, u menga boshqacha ta'sir qilgandi, lekin bu safar umuman ta'sirlanmay, bir zumda uni tugatdim. Shunda qog'oz kitoblarning naqadar menga qadriligini, ta'sirini his etdim. Mayli, o'quvchi xoh telefon orqali bo'lsin, xoh oddiy, eski betlari sarg'aygan kitoblar orqali bo'lsin, asarlarni o'qib, ma'naviy dunyosini boyitsa, asardan ta'sirlanib, uning qahramonlariga o' xshagisi kelsa, salbiy qahramonlardan nafratlana olsa, uni ko'rgani ko'zi bo'lmasa, obu kitobni o'qigan o'quvchining vaqti besamar ketmaganidan dalolat beradi. Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, kutubxona xodimlarining o'quvchilarning kitobga mehr-muhabbatli bo'lishlarida hissasi katta. Kutubxonalarimiz o'quvchilar bilan to'lib, biz ular so'ragan kitoblarni izlab qolyapimizni, demak, o'quvchilarimiz kitob o'qiyapti, barcha o'quvchilarning kitob o'qish madaniyatini shakllantirish uchun hamkorlikni yo'lga qo'yib, rejali ishlarni amalga oshirish darkor.

Foydalaniladigan adabiyotlar :

- 1.O'tkir Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. "Sharq" nashriyoti. Toshkent. 2011.
- 2.Istiqlool.Adabiyot.Tanqid.Adabiy-ilmiy nashr. "Turon zamin ziyo yog'dusi". Toshkent. 2015.
- 3.Nilufar Rasulova. Adabiyotdan mukammal savol javoblar. "Nurafshon ziyo yog'dusi". Toshkent. 2018

ABDULLA QAHHORNING OBRAZ YARATISH MAHORATI

Matchanova Barno,

Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani
5-IDUM ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi
Jumaniyova Norgul, Xorazm viloyati
Bog‘ot tumani 19-maktab ona tili va
adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Qahhorning serqirra ijodiga xos ko‘pgina fazilatlarini ochib berishga, obraz yaratishdagi mahoratini bugungi kun nuqtai nazaridan tahlil qilib, asarlaridagi misollar asosida asoslab berish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: mustaqillik g‘oyalari, serqirra ijod, obraz yaratish, Vatan mustaqilligi, qissa va romanlar, mafkuraviy kurash.

Abdulla Qahhor XX asr o‘zbek adabiyoti xazinasiga o‘zining realistik hikoya, qissa, roman, dramatik asarlari va badiiy tarjimalari bilan munosib hissa qo‘shgan siymolardan biridir. Adibning mustaqillik g‘oyalari hamohang bo‘lgan asarlari bugungi kunda ham zamondoshlarimiz tomonidan sevib mutolaa qilinmoqda.

A. Qahhorning serqirra ijodi adabiyotshunoslikda atroflicha tadqiq qilindi va qilinmoqda. Xususan, Ozod Sharafiddinov, Matyoqub Qo‘shjonov, Baxtiyor Nazarov, Umarali Normatov, Ibrohim Haqqul singari adabiyotshunos olimlarning tadqiqotlarida Abdulla Qahhor ijodiga xos ko‘pgina fazilatlar ochib berilgan. Ayniqsa, istiqlol yaratib bergan erkin va xolis mezonlar asosida adabiyotni o‘rganish va tadqiq qilish davrida adib ijodining hali ochilmagan yangi qirralarini kashf etishda munosib ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu ma‘noda, A. Qahhorning obraz yaratishdagi mahoratini bugungi kun nuqtai nazaridan tahlil qilib, asarlaridagi misollar asosida asoslab berish o‘rinlidir.

Misol tariqasida olsak, «Sarob» romanida o‘tgan asrning boshlarida ijtimoiy omillar ta‘sirida yuz bergan voqealar favqulodda bir mahorat bilan tasvirlangan. Bu asar tarixiy mavzuda yozilgan, lekin qahramonlari tarixiy shaxslar bo‘lmasa ham tarixiy haqiqatga mos, yozuvchi fantaziyasi bilan yaratilgan obrazlar bo‘lib, tarixiy voqealarga nisbatan ko‘proq umumlashtirilgan shaxslardir. «Sarob» notinch yillar ruhiga mos va hamohang bo‘lib, davr voqeligi tasviriga bag‘ishlangan birinchi romandir. Unda jamiyatda bo‘lib o‘tgan mafkuraviy kurash tasvirlangan.

Asarni bir eslab ko‘raylik. «Sarob»da Abdulla Qahhor Saidiy taqdirini batafsil tasvirlaydi, Murodxo‘ja domla, shahar maorif bo‘limining mudiri Salimxon, adabiyotshunos Abbosxon, tergovchi Mirza Muhiddin, Munisxon, Soraxon, jurnalist Yoqubjon, savdogar Muxtorxon kabi bir qator obrazlarning har birining o‘ziga xos xarakteri, ichki dunyosi, ruhiyati, maqsadu niyatlarini yorqin aks ettiradi. Ayniqsa, Murodxo‘ja domla xarakteri jonli va to‘laqonli qilib gavdalanadi.

Abdulla Qahhor ajoyib hikoya, qissa va romanlar yaratish bilan birga, adabiyotning eng qiyin janri bo‘lgan dramaturgiya sohasida ham iste‘dodini namoyish etdi. Adibning dramaturgiyada ko‘targan mavzulari hanuzgacha dolzarb bo‘lib turibdi. Uning «Yangi yer», «Og‘riq tishlar», «Tobutdan tovush» kabi komediyalari o‘zbek dramaturgiyasi taraqqiyotida yangi bosqich bo‘ldi.

Mana shu asarlarida ham A. Qahhor haqiqiy obraz yaratish, ta‘sirchanligini yuqori nuqtalarga yetkazishni asosiy ishlardan biri deb bilgan.

Masalan, «Yangi yer» asarida adib zamondoshlari obrazi, yorqin xarakterlar yaratishda katta yutuqlarni qo‘lga kiritgan. Komediya Dehqonboy, Hafiza va Qo‘ziyev kabi sofdil, vijdonli yoshlarning umumlashma obrazlari, Mavlon aka singari mehnatsevar, sodda, halol, biroq manmanlikka berilgan o‘jar kishi obrazi, shuningdek, Hamrobuvi va Xolnisoga o‘xshagan samimiy va mehribon ona obrazlari ishtirok etadi.

«Og‘riq tishlar» komediyasiga chuqurroq nazar tashlasak, asarda zamonaviy mavzu aks ettirilganligi, ammo asarda hayotdagi jamiyat taraqqiyotini idrok etadigan kishilar emas, balki kelajak yo‘liga to‘siq bo‘layotgan shaxslar tasvirlanayotganligining guvohi bo‘lasiz. Bu, albatta, asar janr xususiyati bilan bog‘liq. Komediya zaharxanda kulgi – satira ustun turadi. Avvalo, dramaturgning ustaligi shundaki, u asarning markaziy obrazlarining biri hisoblangan Zargarov singari nopok illatlarni aks ettiruvchi kimsalarni fosh etish asosida halollikni, tenglikni, insoniylikni, adolatni targ‘ib etadi. Zargarovning sharmandayu sharmisor bo‘lishini ko‘rsatishda

satiradan ustalik bilan foydalanadi. Natijada, Zargarov obrazini jonli va juda ishonarli ko‘rsatishga erishadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘tgan asrning murakkab muhitida yashab, ijod qilgan, Istiqlolimizni astoydil qo‘msagan, adolat mavzusini o‘ziga bayroq deb bilgan betimsol so‘z san’atkori Abdulla Qahhor o‘zbek adabiyotini betakror badiiy obrazlar hisobiga boyitdi va bu boradagi yutuqlari adibning yetuklikka ko‘tarila olganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qahhor . Asarlar (5tomlik). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1987-1989.
2. Abdulla Qahhor “Zilzila”,-“Sharq yulduzi”, 1996, 11-12-son.

**ADABIYOT DARSLARIDA XALQ OG'ZAKI IJODI , XALQ DOSTONLARI
MAVZUSINING O'QITILISHI YUZASIDAN TAVSIYALAR**

Qoraboyeva Marg'uba Shahobiddinovna

Namangan viloyati Norin tumani 38-umumiy
o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
Telefon nomeri : +998976220171

Annotatsiya : Ushbu maqolada adabiyot darslarida xalq og'zaki ijodi mavzusining o'qitilishi yuzasidan tavsiyalar beriladi va mavzu yuzasidan ilmiy mulohazalar bayon etiladi.

Kalit so'zlar : xalq og'zaki ijodi, folklor, ertak, yozma manbalar, Mahmud Qoshg'ariy, maqollar, matallar, eng qadimgi yozma manbalar

Bugungi kunda o'quvchilar orasida badiiy asarlarga bo'lgan qiziqish juda talab darajasida emas. Chunki bugungi kun o'quvchisi kitob varaqlab o'tirishdan ko'ra uyali aloqa vositasi yoki boshqa texnika vositalari orqali ma'lumot olishni o'zlariga juda qulay ko'radilar. Lekin kitobning ta'siri baribir o'zgacha ekanligini, adabiyot so'z san'ati ekanligini biz ustozlar har daqiqada o'z o'quvchilarimizga ta'kidlamog'imiz va buni misollar asosida tushuntirib bormog'imiz darkor. Xo'sh, nega ajdodlarimiz adabiyot shaydosi bo'lganlar-u, bizning yangi avlodlarimiz esa adabiyotni sevib, ardoqlashga oddiy vaqt topa olmaydilar. Axir o'sha bola ona allasi bilan uxlab, buvisining qiziqdan qiziq ertaklari ta'sirida ulg'aymadimi? Xalq og'zaki ijodi namunalarini ham o'quvchilarga o'rgatishda charchamaslik kerak. Masalan, ba'zi bir viloyatlarda folklor an'analarga sodiqlik juda kuchli. Hatto yosh bolalar xalq dostonlarini do'mbira jo'rligida yoddan kuylaydilar. Bu, albatta, adabiyotning gullab-yashnab rivojlanishiga katta ta'sir etadi. Xalq og'zaki ijodi namunalari har doim kishilar e'tiborida bo'lgan va bo'lib qoladi. Masalan, "Boychechak", "Chittigul", "Boshginam og'riydi" qo'shiqlarini, "Uch og'ayni botirlar", "Zumrad va Qimmat", "Malikayi Husnobod" ertaklarini, "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Kuntug'mish" dostonlarini sevib tinglamagan o'zbek kitobxonlari bo'lmasa kerak.

Xalq og'zaki ijodi – mehnatkash omma ijodi, xalq san'atining boshqa, ya'ni musiqa, teatr, raqs, o'yin, tasviriy va amaliy san'at kabi turlaridan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og'zaki so'z san'atidir.

Xalq og'zaki ijodi – insoniyatga tengdosh eng qadimiy san'at. Har bir xalqning og'zaki ijodi o'sha xalqning fe'l-atvori, estetik didi, ruhiyati, urf-odat va an'analari, orzu-intilishlari, geografik sharoiti va tabiatini aks ettiruvchi o'ziga xos ko'zgudir. Biz ana shu ko'zgu vositasida olamshumul ezgu niyatlar, insoniy fazilatlar, yovuzlik, zulm, adolatsizlikka qarshi nafrat tuyg'ularini ko'ramiz.

Og'zaki so'z san'ati «folklor» yoki «xalq og'zaki poetik ijodi» atamali bilan ifodalanadi. «Folklor» atamasi ilk bor XIX asr tadqiqotchisi Vilyam Toms tomonidan 1846-yilda qo'llangan bo'lib, «folk» – xalq va «lor» – bilim, donolik, donishmandlik, ya'ni «xalq bilimi», «xalq donoligi», «xalq donishmandligi» demakdir.

Xalq ijodiyotining yaratilishi va yashash tarzi og'zaki usulda amalga oshadi. Ya'ni bunday asarlar og'zaki ravishda ijro etilishi sababli ularning mazmuni va shakli o'zgarishi, unga yangi qismlar qo'shilishi yoki biron-bir qismi tushib qolishi mumkin.

O'zbek xalq og'zaki ijodi eng qadimiy san'atlardan biri bo'lib, u jahon xalqlari poetik ijodi taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. O'zbek folklorida turlar va janrlar quyidagicha tashkil topgan.

Epik tur – mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, terma, doston va boshqalar.

Lirik tur – marosim folklorining deyarli barcha ko'rinishlari, bolalar folklorining ko'pgina turlari, qo'shiqning hamma xillari, ashula va shu kabilar.

Dramatik tur – og'zaki drama, qo'g'irchoq o'yin, askiya, xalq teatrlari va shu kabilar.

Maxsus tur – maqol, matal, topishmoq kabilar.

Xalq og'zaki ijodiga doir dastlabki manbalar birinchi o'zbek tilshunosi Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otat turk" asarida uchraydi. Bu asar orqali ijodkor o'n birinchi asrga doir folklor namunalarni ham bizga yetkazib bergan. Qo'shiq atamasi ham ilk bor Mahmud Qoshg'ariy asarida uchraydi. "Erdam bashi til", ("Odobning boshi til"), "Uma kelsa, qut kelur" ("Mehmon kelsa, baraka keladi") kabi bugungi kunda hm o'z mavqeyini yo'qotmagan maqollar "Devoni lug'otat turk" asaridan o'rin olgan.

Xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida misqollab to‘plangan, ne-ne sinovlardan o‘tgan, insonlarga hamisha madad bo‘lib kelgan noyob xazinadir. Bizning vazifamiz ana shu xazinani ko‘z qorachig‘idek asrash va yanada boyitish hisoblanadi. Xalq og‘zaki ijodi-o‘lmad meros Qarang,asrlar oshsa-da,"Alpomish","G‘o‘ro‘g‘li","Rustamxon","Kuntug‘mish,"kabi xalq og‘zaki ijodi durdonalari o‘lmay, aksincha, sayqal topib, rivojlanib kelmoqda Prezidentimiz tomonidan ham xalq og‘zaki ijodi,uning ravnaq topishids hissa qo‘shayotgan baxshilarga ham juda katta e‘tibor qaratilayotgan barchani xursand qiladi . Milliylik, milliy an‘analar rivoj topgan yurtda doio tinchlik va osoyishtalik, farovonlik hukm suraveradi.

Foydalaniladigan adabiyotlar :

- 1.Adabiyot. Boqijon To‘xliyev, Bahodir Karimov, Komila Usmonova. Toshkent. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". 2018.
- 2.Adabiyot. Nilufar Rasulova. Toshkent. "Nurafshon ziyo yog'dusi". 2018.

ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ ТАДКИКОТЛАР: ДАВРИЙ АНЖУМАНЛАР: 8-ҚИСМ

Масъул мухаррир: Файзиев Шохруд Фармонович
Мусахҳиҳ: Файзиев Фаррух Фармонович
Саҳифаловчи: Шахрам Файзиев

Эълон қилиш муддати: 30.09.2022

Контакт редакций научных журналов. [tadqiqot.uz](http://www.tadqiqot.uz)
ООО Tadqiqot, город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of [tadqiqot.uz](http://www.tadqiqot.uz)
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000